

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ИНСТИТУТА НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Година IX,

Ц Е Т И Њ Е

Књига XII, св. 1—2, 1956

Црногорске штампарије (1493—1918)

Вјековима прије наше ере, Кинези су знали за неку врсту штампарске вјештине, па су чак и наши преци резали на даскама ликове светаца и испод њих њихова имена, која су отискивали на платно или папир ради умножавања. Од ове вјештине, па до вјештине да се изрезана дрвена слова одвоје и по потреби сложе и за друга имена и за друге ријечи требало је да прође много времена, јер је то тек прави *проналазак штампе*, како се обично каже, а то дјело је везано за Јана Гутенберга, из Мајнца. Он је ту мисао остварио тек средином XV вијека, иако се још од VII вијека прије наше ере почињу радити метални новци са именима владалаца и разним краћим натписима око владалачких ликова. Убрзо је и ово Гутенбергово дјело усавршено, а то је урађено када су се почеле резати тзв. матрице, то јест удубљена слова, из којих се могло одлити безброј слова исте форме и исте величине. Тим је сасвим савладана техника штампања, тога епохалног проналазак за напредак цијелог културног човјечанства.¹⁾

Благодарећи томе што је већ крајем XIV вијека производња хартије у Европи „била и довољно обилна и довољно јевтина”, новопронађена штампарска вјештина убрзо је учинила да је „сав умни живот човјечанства зашао у нову мијену бржег развоја и силнијег замаха. Умјесто мајушног млаза, чије су капи падале само на појединце, тај умни живот сад се претворио у широку и брзу ријеку, која је носила собом једновремено хиљаде и стотине хиљада“. Нови проналазак омогућио је не само појаву великог броја црквених књига, већ и издавање школских књига, пошто су до проналазак штампе многи европски градови имали чак и своје универзитете. „Вјештина читања нагло је стала да продира и у народ. Не само да се сад сам број књига нагло и многоструко увећао, већ су се штампане књиге несравњено лакше читале, па према томе и лакше разумијевале од рукописних. Мјесто што ће

¹⁾ Д-р Б. Шулек, Д-р М. Клишпатић и Ј. Роси, *Нововјеки изуми у вјештини, обрту и умјетности*, књ. II, Загреб 1883 (латиницом), стр. 110—119; Dzwonkowski, *Podrecznik historyi średniowiecznej*, Warszawa 1923, 422

се прво намучити срицањем каква нечитка рукописа, да би тек послѣје размишљао о оном што је на једвите јаде прочитао, човјек је сад могао да размишља упоредо са самим читањем. А пошто је читање постало много лакша ствар, нагло је растао и број читалаца. Сад већ књига није више била лијепо украшена играчка или тајна научникâ. Почеше да пишу књиге и за народ...³⁾

До тада су, наравно, књиге умножаване само преписивањем, а то је изискивало и много времена и много трошка, па је у преписима увијек морало бити и много грешака. Тако скупе и ријетке рукописне књиге биле су често пута по црквама и манастирима привезане тешким ланцима, а позајмљивање рукописних књига могло се добити „само за скупе новце“, те „сиромаш није, дакле, могао ни помислити на читање књигâ“.³⁾ Књиге су могли набавити само људи са великим новчаним средствима или са великом влашћу, те је, на примјер, њемачки цар Карло IV Луксембуршки, који је 1348 године основао Универзитет у Прагу, имао у својој царској библиотеци само 114 комада разних рукописних књига, док је његов савременик Карло V, француски краљ, имао чак око 900 рукописних књига. Штампане књиге, међутим, почеше набављати сада и обични људи, јер је само у другој половини XV вијека, тј. од проналаска штампе до 1500 године, већ било у употреби око 30.000 штампаних књига, којима је постепено и цијена опадала. Тада је Гутенбергова Библија из 1455/56 године, која је стварно прва штампана књига, продавана по 100 златних гулдена (фиорина), а то је пет пута јевтиније од ондашње рукописне Библије.⁴⁾

Штампарска вјештина чувана је као највећа тајна од њених проналазача, а Млетачка Република је чак и у другој половини XVIII вијека најстроже забрањивала својим поданицима, који су по занату били штампари или књижари, да се без нарочите дозволе смију „латити изван Венеције свога заната“.⁵⁾ Али, убрзо послѣје оснивања и уређења Гутенбергове штампарије дође до грађанског рата у једном дијелу Њемачке, те је том приликом, 1462 године, тешко страдао и град Мајнц, а изгорела је и зграда у којој је радио Гутенберг са својим сарадницима. Његови сарадници и помагачи разбјегоше се по Европи, те неки од њих већ 1467 године оснивају штампарију у Риму, 1469 у Млецима (Венецији), 1470 у Паризу, 1473 у Будиму, 1475 у Кракову, 1482 у Бечу итд., тако да је крајем XV вијека било око 1.000 штампарија у разним европским мјестима, а у то исто вријеме радило је

³⁾ X. Ц. Велс, Историја света, Београд 1929, 426—427.

³⁾ Д-р В. Шулек и др., Нав. дјело, 109.

⁴⁾ Tadeusz Korzon, *Historia nowozytna*, tom I, Warszawa (1912), стр. 23—26; уп. Д-р Шулек и др., Нав. дјело 109.

⁵⁾ Мирко Брејер, Прилози повијести дубровачког штампарства („Решетаров зборник“, Дубровник 1931, 339—340).

само у Млецима око 50 штампарија.⁶⁾ Но у вријеме када је радила наша Црнојевића штампарија нијесу се тим великим изумом још користили ни многи велики европски градови, јер се штампарија у Берлину оснива тек 1540, у Москви 1553, у Варшави 1580, у Цариграду тек 1729, а исто тако немају штампарија ни многи југословенски градови, јер је прва штампарија у Београду основана 1552, Љубљани 1575, Загребу 1695, Дубровнику 1783, Котору 1798 итд.^{6а)}

Када се узме у обзир да је Црна Гора крајем XV вијека обухватала само планинске предјеле између Боке Которске и Скадарског Језера,⁷⁾ тако да сигурно није имала више од неких 4.000 кв. км. и око 20 до 30.000 становника,⁸⁾ онда нам је јасна и њена политичка и њена економска моћ, па се мора признати да је оснивање Црнојевића штампарије доиста велико културно дјело. То дјело је још значајније када се има на уму да је извршено баш „пред издисај и последњег трага државног живота српског“.⁹⁾ „У нашој (југословенској) културној историји то је један од најкрупнијих догађаја, мада, због тешких политичких прилика тадашњег времена, није могао имати онај значај и утицај, који је проналазак штампе стекао на западу“.¹⁰⁾

Но иако је ово дјело Црнојевића тако значајно, њажалост, ни до данас нијесу ријешена неколика основна питања везана за ову прву^{10а)} југословенску штампарију, а наиме: 1) ко ју је осно-

⁶⁾ Т. Korzon, Hist. nowozytna, I, 23 и Д-р Б. Шулек и др., Нав. дј. 119—120.

^{6а)} У Млецима су радили наши штампари из Котора Палташић и Загуровић у XV и XVI вијеку, док је штампарија у Котору основана тек 1798 године (уп. Архив за повјестницу југославенску књ. I, 122—124 и 148, као и Историске записе X/1, 230—231, Стварање за јан.—фебр. 1953, 54—55, Годишњак Поморског музеја у Котору II, Котор 1953, 11); упор. „Историски записи“ X, 514 и даље.

⁷⁾ К. Лиречек, Историја Срба, књ. I, Београд 1952, 400—401.

⁸⁾ „Педесет година на престолу Црне Горе 1860—1910“, Цетиње 1910, 208—209; Летопис Матице српске књ. 74, стр. 71 (уп. и Записи XXI, 208).

⁹⁾ Љубомир Стојановић, Старе српске штампарије — „Српски књижевни гласник“ књ. VII (1902), стр. 455; уп. К. Лиречек, Нав. дјело, I, 402—403 и II, 364.

¹⁰⁾ Д-р Владимир Ђоровић, Историја Југославије, Београд 1933, 261.

^{10а)} Иако је из Црнојевића Октоиха јасно да је штампарија била саввим оспособљена за рад још почетком 1493 године, а Октоих је завршен 4 јануара 1494, ипак Радослав Хорват каже: „Први су штампари на Славенском Југу били оснивачи сењске тискаре 1494 године...“ (Од рукописа до књиге, Загреб 1952, 38), а хрватски књижевник и познати библиограф и библиофил Мирко Брејер у своме дјелу „О старим и ријетким југословенским књигама“ (издало у Загребу 1952, а допуњено по упутствима Д-ра Јосипа Бадалића и професора Петра Шегедића) каже: „У Сењу... налазила се, у крилу сједишта бискупије, поред цетињске, најстарија штампарија на југословенском подручју“ (стр. 9). Ово је погрешан закључак, а то се види и из самога Брејеровог текста, јер на истој страни Брејер наводи и ову реченицу из поговора прве књиге сењске штампарије: „1494 мисеца августа

вао (Иван или Бурађ) и када, 2) гдје је почела свој рад (у Млецима, на Ободу или на Цетињу) и гдје је штампана њена прва данас позната књига звана *Октоих првогласник* и 3) шта је било са штампаријом послѣ Бурђевог одласка из Црне Горе крајем 1496 године.

Одмах треба нагласити, да оснивање штампарије вежу за Ивана Црнојевића и неки научници за које се с правом сматра да су најпозванији за научне проблеме о којима је овдје ријеч. Такво мишљење заступају и Павле Шафарик, и Ватрослав Јагић и Љубомир Стојановић, а има и каснијих научних радника, који се придружују њиховом мишљењу.¹⁰⁶⁾ Шафарик је прије више од сто година изнио мишљење, да ће се сигурно временом утврдити како су ћирилске књиге штампане и прије 1491 године, које су године штампане прве познате ћирилске књиге у Кракову, па било да је то рађено на Цетињу или у Млецима, а то би онда било у вријеме владе Ивана Црнојевића.¹¹⁾ Јагић изрично каже да је Иван лако могао бити „духовни покретач тог културног задатка“, а из чињенице да је *Октоих* узет у рад већ почетком 1493 године, „то две претходне године 1491—1492 једва да су довољне биле да се све припреме за то сврше. Чак и данас — подвлачи Јагић — једва би се у две године у неком новом месту једна саввим нова штампарија подигла, за коју нису ни нова слова изрезана и спрењена. У оно доба ишло је још спорије. С тога је разложно повући се за неколико година натраг и узети од прилике време између 1485 (после зидања Цетињског манастира) и 1492 као доба у коме су разне техничке припреме свршене да би

дан 7 сви мисли бише почети и свршени (!) в Сени“. За Црнојевића *Октоих* Брејер каже да је то само „прва црквена књига, намијењена Србима првобитне вјероисповијести“, а затим пише: „Ова прва српска штампарија на врхунцима, некада тако дивљих, од свијета посве одјељених, црногорских планина, потјече из Венеције“ (стр. 14; курзив је мој — Р. Ј. Д.). Брејер мисли да није сигурно штампање *Октоиха* петогласника на Цетињу, а пошто је казао да је непозната судбина Црнојевића штампарије, овако наставља: „Хоћемо ли повјеровати пјесничкој далековидности хрватског пјесника Аугуста Шеное, јуначки су штампари Црне Горе у калуђерској хаљи употребљивали оловна слова у кривој и здвојној борби за пуњење својих пушака и тако се обранили од окрутнога турског непријатеља“ (стр. 15). Не ради се овдје о некој „далековидности“ Шеноиној, нити је у Шеноиној пјесми ријеч о Црнојевића штампарији, већ се Шеноини стихови односе на догађаје из првих дана 1853 године, када су преливени и пушчана зрна слова и сав оловни материјал *Његошеве* штампарије, о чему се, свакако, у Шеноино вријеме често причало (упор. „Дубровник“ за 1870 годину, стр. 124).

¹⁰⁶⁾ Ђорђе Сп. Радојичић, О штампарији Црнојевића — *Гласник* Скопског научног друштва XIX, Скопље 1939, 163.

¹¹⁾ Арх. Иларион Руварац, О Цетињској штампарији пре четири стотине година — *Глас* Српске краљевске академије XL, Београд 1893, 20 (на Цетињу је тешко доћи до многих старих научних књига, па се многи цитати морају узимати из других дјела).

штампарија могла прорадити. . .¹²⁾ Академик Стојановић исправља раније мишљење Јована Томића да је Црнојевића штампарија готова набављена и пренесена из Млетака, него је „нарочито израђивана”, те и он мисли да је врло кратко вријеме од смрти Иванове до почетка штампања *Октоиха* „да би се сви претходни послови посвршавали”.¹³⁾ Ни Јагић, ни Стојановић не наводе примјере који би њихова мишљења могли поткријепити, па неће бити сувишно напоменути да је штампарија у Москви основана 1553, а прва књига те штампарије завршена је тек 1 марта 1564 године, дакле послиге је једанаест година,¹⁴⁾ а Вук Караџић је у јесен 1827 године мислио да наручи у Лајпцигу слова за београдску штампарију, па изрично каже да та слова неће моћи бити изливена прије прољећа идуће, 1828, године, док се преписка око оснивања и набавке штампарије у Београду води равно десет година, од 1821 до 1831 године.¹⁵⁾ Када се ове чињенице имају на уму, онда се доиста мора признати да је кратко вријеме од средине 1490, када је умро Иван Црнојевић, до почетка 1493, када је почело штампање *Октоиха првогласника*, да би се крајем XV вијека обавили сви нужни послови за набавку и рад Црнојевића штампарије, те добро каже Ђорђе Радојичић: „То није био ни лак ни краткотрајан посао. Подизала се прва српска штампарија, а можда и уопште прва штампарија с ћириличким словима. Све је требало смишљати. Није се имало нашта угледати и није се могло туђим искуством користити.”¹⁶⁾

Није ријешено ни питање у коме је мјесту почела рад Црнојевића штампарија. Љубомир Стојановић је мислио да је јеромонах Макарије, главни стручњак за штампарске послове у Црнојевића штампарији, могао у Млецима не само учити занат, већ да је ту могао, по рукописима однесеним из Црне Горе, и слова резати, па чак и штампати *Октоих првогласник*.^{16а)} То мишљење за дуго времена није скоро нико прихватио у нашој наци.¹⁷⁾ Тек 1934 године то је мишљење поново изнио Душан Вуксан, који мисли да је Макарије „вјероватно” *Октоих* штампао у Млецима, па га је донио на Обод и одатле „растурао по нашим црквама и манастирима”, а што „на књизи није означио да је штампана у Млецима, мислим, да су били вјерски разлози” — каже Вуксан. „Народно предање то „растурање“ побркало је са

¹²⁾ Љубомир Стојановић, Прилози ка библиографији старих српских штампаних књига — *Глас LXVI*, Београд 1903, 5—6.

¹³⁾ Исто дјело, 4—5.

¹⁴⁾ П. Полевой, *Исторія русской литературы въ очеркахъ и биографияхъ, Санктъ-Петербургъ 1872*, 133 и А. А. Сидоров, *История оформления русской книги, Москва-Ленинград 1946*, 54.

¹⁵⁾ *Вукова преписка II*, 81; уп. В. Будимовић, *Историја српских штампарија*, Београд 1912, 22—33.

¹⁶⁾ Ђорђе Сп. Радојичић, *О штампарији Црнојевића* 163.

^{16а)} *Српски књижевни гласник VII* (1902), 191—194 и *Глас LXVI*, 2—5.

¹⁷⁾ Д-р Вл. Ђоровић, *Историја Југославије* 261.

„штампањем“, „ушљед чега се дуго времена држало, да је Октоих штампан на Ободу“ — закључује Вуксан.¹⁸⁾ Тешкоћу у решавању овога питања чини то, што на првој данас познатој књизи из Црнојевића штампарије није означено мјесто гдје је штампана, већ само да је штампање завршено 4 јануара 1494. Поред те прве књиге, зване *Октоих првогласник*, данас се зна још за пет књига из те штампарије, али је од свих пет сачуван предговор и поговор само на *Псалтиру*, на коме изрично пише да је штампан „на Цетињу“. Заслуга за проналажење *Октоиха петогласника* припада Љубомиру Стојановићу и Ђорђу Радојичићу,¹⁹⁾ али до данас није познат текст његовог предговора и поговора. Од четврте књиге зване *Молитвеник* или *Требник* пронашао је Ђорђе Радојичић 25 штампаних табака, док су раније били познати само поједини листови,²⁰⁾ но пошто нема ниједног сачуваног примјерка у цјелости, не може се ништа поуздано казати ни за мјесто, ни за годину штампања *Молитвеника*. Пета књига, *Четворојеванђеље*, данас је познато само по препису из 1548 године, који је професор Радојичић нашао 1937 године у приватним рукама,²¹⁾ али се из преписа не може ништа казати о мјесту и времену његовог штампања. 1951 године Радојичић је нашао у Дечанима неколико листова још једне књиге из штампарије Црнојевића. То су листови од *Цвјетног триода*, и то би била шеста књига из Црнојевића штампарије.²²⁾ Научна важност свих поменутих књига јесте нарочито и у томе, што су то „једине српске иккунабуле“, а једна од њих, *Октоих петогласник*, јесте опет „једина српска илустрована иккунабула“. На првоме од ових дјела, *Октоиху првогласнику*, означено је, дакле, само када је завршен, али није наведено мјесто гдје је штампан, иако има више потпуно сачуваних примјерака; на другоме, *Псалтиру*, означен је дан када је завршен и изрично стоји да је штампање завршено „на Цетињу“, док се за остала дјела (*Октоих петогласник*, *Молитвеник*, *Четворојеванђеље* и *Цвјетни триод*) не зна ништа поуздано ни гдје су, ни када су штампана. Тако је данас могуће означити само приближно вријеме њиховог штампања, а за мјесто њиховог штампања може се исто тако само *мислити* или *претпостављати*, али не *никако* и *гврдити*, све док би се пронашли сачувани примјерци ових књига са предговорима или поговорима, у којима се обично означаваало вријеме и мјесто штампања старих српских књига крајем XV и током XVI вијека. Данас се, дакле, може само за *Октоих првогласник* поуздано казати да је завршен 4 јануара 1494 године; за

¹⁸⁾ Душан Вуксан, Преглед штампе у Црној Гори 1834—1934, Цетиње 1934, 3—4.

¹⁹⁾ Глас LXVI, 8—12 и *Историски записи* VIII, 6—9.

²⁰⁾ *Историски записи* VIII, 3—4.

²¹⁾ Ђ. Радојичић, О штампарији Црнојевића 166—171 и *Историски записи* VI, стр. 260 и прилог уз стр. 270.

²²⁾ *Историски записи* VIII, 9—10.

Псалтир неки научници рачунају да је завршен 22 септембра 1494, а неки 22 септембра 1495 године, јер се на књизи не слажу наведене године „од створења свијета” и од „рођења Христовог”; *Октоих петогласник* штампан је „по свој прилици” упоредо с *Октоихом првогласником* и завршен „вјероватно” почетком 1494 године; *Молитвеник* је сачуван само дјелимично, те се не може о његовом мјесту и времену штампања ништа сигурно казати, али постоји претпоставка да је завршен „можда у јулу или августу 1495 године”; *Четворојеванђеље* је штампано „вероватно у другој половини 1495 и почетком 1496, или можда у току 1496 године”; *Цвјетни Триод* није могуће ни овако приближно датирати, а још мање је могуће казати нешто о његовом мјесту штампања, јер се данас зна само за седам његових макулатурних листова, прилијепљених уз једну другу црквену књигу манастира Дечана.²³⁾

Овакво стање са данас познатим књигама или само дјеловима књига из Црнојевића штампарије чини, те се доиста не може поуздано и без извјесних приговора бранити ни *Обод*²⁴⁾ ни *Цетинје* као мјесто у коме је радила прва југословенска штампарија. Колико ми је познато, први је митрополит Петар I писмено забиљежио да је на Ободу била подигнута зграда за Црнојевића штампарију. Он је то навео у својој „Краткој историји Црне Горе”, од које се сачувао само први дио рукописа, објављен још у Његошевој „Грлици” за 1835 годину. Петар I у своме рукопису има и ове редове: „Будући Иван-бег од велике турске војске неколико одахнуо, стараше се укријепити своје границе и начини једну малу крјепост више ријеке која се зваше Обод, а потом би названа, како и данас што се зове Црнојевића Ријека. . . ; такођер при истој Ријеки и дом за напечатовање црквенијех књигах сагради. . . Видећи ови Георгије Црнојевић велику оскудицу књигах црквенијех — продужује мало касније Петар I — добави о своме трошку типографију и намјести је при Црнојевића Ријеки

²³⁾ Српски књижевни гласник књ. VII (1902) 191—196 и 453—455; Глас LXVI, 7—8; Гласник Скопског научног друштва XIX, 171, *Историски записи VI*, 257—262. У целињском часопису „Сусрети“ (свеска за октобар 1954, 677—682) објављен је пригодни чланак о Црнојевића штампарији са неколико грешака, а и пригодни чланак у илустрованом часопису „Југославија“ (св. VIII, Београд 1954, 29) има више грешака, па и ову: „Цетинска штампарија издавала је и илустроване публикације. Таква је друга копија *Октоиха*, *Петогласник*. . . ! Чак су потресни подаци о Црнојевића штампарији и у првој књизи „Историје народа Југославије“ (Београд 1953, 469 и 480), што се тешко може опростити.

²⁴⁾ У вријеме Црнојевића, а и много касније, *Обод* се звао само крај испод Ободске пећине, из којег извире ријека, а изгледа тек од почетка XIX вијека често се њим именовало и **Ријечки** град, гдје је Иван Црнојевић имао свој двор и гдје је био храм светог Николе (уп. Андрија Јовићевић, *Ријечка Нахија у Црној Гори — Српски етнографски зборник XV*, Београд 1910, 396—7, 401, 455 и 529—530 и Вук Караџић, *Црна Гора и Вока Которска*, Београд 1922, 17—22 и 27).

у кући, коју му покојни отац бјеше за то саградио".²⁵⁾ Сима Милутиновић исте године објављује своју *Историју Црне Горе*, па пошто је навео да је Ђурађ штампариију набавио из Млетака и намјестио је „код Обода ријеке”, овако наставља: „... и причне штампати церковне књиге и њих свуда и по својој и по турској земљи народу и свештенству додавати, да не клону цркве без књигах, еда не ослаби у свештенству дух вјере и ревност к пастви, и да паства, предохранена тако, поклизнути не могне у искушење и превјеравања и турчења, како варвари настојаваху свућ, пак и овуда”.^{25а)} Вук Караџић је први пут био у Црној Гори 1834 године, па је и он забиљежио да „се по предању у Црној Гори зна” да је Црнојевића штампариија била „у згради коју је за то подигао Иван на ријеци Ободу”.^{25б)} Руски научник Павле Ровински, који је провео у Црној Гори око 25 година проучавајући њену историју и живот њених становника, објавио је још 1888 године први том свога дјела о Црној Гори, у коме изрично каже да је Иван Црнојевић „основао штампариију на Ободу, али је штампање књига почело касније за вријеме његовог сина Ђурђа.”²⁶⁾ Ово су мишљење прихватили разни научници, па и Стојан Новаковић,^{26а)} а у најновије вријеме и универзитетски професор д-р Антун Барац.²⁷⁾ Одбор за прославу 400-годишњице Црнојевића штампариије, извршене 1893 године, коначно се одлучио за Обод као мјесто оснивања штампариије, па је и једну добро уређену споменицу назвао „Прославна споменица четиристогодишњице

²⁵⁾ Грлица за 1835 годину, 61 и 64 и *Записи XIII*, 143 и 144.

^{25а)} Симеон Милутиновић, *Историја Црне Горе*, Београд 1835. 10 и 20—22. — Јован Томвић је давно тврдио да је Ђурађ Црнојевић набавио штампариију, јер „није имао пречих државних послова“ (*Глас LX*, 84), а Иван Црнојевић је подигао манастир на Цетињу због „увећања својих прихода“ (*Глас LVIII*, 184)! У најновије вријеме професор Видо Латковић је узгредно поменуо и Црнојевића штампариију, па о њој каже ово: „... приходима од те штампариије, наиме, хтјело се по свој прилици поправити губитком плодне Доње Зете јако пољуљане финансиске прилике Црнојевића“ (*Стварање за април 1952*, 176). Мислим да је овакво тумачење очигледна историска неправда према оснивачу прве југословенске штампариије, јер се сигурно приходима од неколике стотине октоиха, псалтира и требника никакко нијесу могле поправити финансиске прилике династије Црнојевића због губитка „плодне Доње Зете“. Онда су се књиге штампале обично у 120 до 200 примјерака, а врло ријетко до 1.000 и више примјерака (загребачка **Графичка ревија** за октобар 1952, 9), због чега су и тако ријетке наше и стране инкунабуле (уп. и **Стварање** за мај 1953, 278—279). Штампариије ни у XVII вијеку нијесу биле баш много рентабилна предузећа (Д-р Јован Радонић, *Штампариије и школе Римске курије у Италији и јужнословенским земљама у XVII веку*, Београд 1949, 26—33, 35 итд.), а и у првој половини XIX вијека није се Државна штампариија у Београду могла издржавати без државних дотација (Вл. Будимовић, *Историја српских штампариија*, Београд 1912. 59).

^{25б)} Вук Караџић, *Црна Гора и Вока Которска*, Београд 1922, 27.

²⁶⁾ П. Ровинский, *Черногория...*, томъ I, Санктпетербургъ 1888, 432.

^{26а)} Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности*, Београд 1871,

²⁷⁾ Антун Барац, *Југословенска књижевност (лат.)*, Загреб 1954, 28.

Ободске штампарије.”^{27а}) Тада је свуда у јавности и скоро код свих ондашњих научних институција говорено и писано само о „ободској штампарији”, а за Обод је везан и један савремени архивски податак, који је објавио познати њемачки научник Карло Хопф, универзитетски професор. Хопф је прикупио и објавио огромну архивску грађу по Италији и Грчкој, те у својим радовима има доста података и из историје Јужних Словена.²⁸) Он у једном своме дјелу говори и о Црнојевићима, па за Ђурђа каже да је „у своје граду Ободу штампарију основао”.²⁹) За овај податак Хопф се позива на посебну књигу докумената у Млетачком архиву, али Јован Томић није тај цитат могао наћи у одговарајућој књизи, па иако изрично признаје да је познато како професор Хопф „вреди као ауторитет за питања, која обухватају његови научни радови”, а и сâм се служи његовим подацима,³⁰) по овоме питању доноси следећи закључак: „Зато и оне речи Хопфове јесу научничке омашке пера преко којих просто треба прећи и на њих се више не позивати”.³¹) Но ипак се овако олако не смије одбацити један архивски податак, већ би се много прије могло закључити да је код Хопфа омашка у ознаци одговарајуће фасцикуле,³²) јер и Томић каже да је Хопф „при писању свог дела претурно преко руку (у Млетачком архиву — Р. Д.) необично мноштво рукописа”³³) а нема скоро ниједног обимног научног дјела у коме се не би могла наћи нека омашка у ознаци фасцикуле или стране употребљених извора, па била та омашка у рукописним биљешкама или само штампарска грешка, али се због тога не смију порицати и саме чињенице. То се још мање може замјерити професору Хопфу када се зна да Млетачки архив има око 300 одјељења и салâ, у којима се налази око четрнаест милиона фасцикула разних докумената од 883 године па даље,³⁴) а

^{27а}) „Прославна споменица четиристогодишњице Ободске штампарије“, Цетиње 1895, стр. X + 289 + 7 страна цртежа. — Овом приликом су аустриске власти полумиле све фотографске плоче снимача са прославе, јер су их радили ондашњи аустриски поданици (упор. Р. Драгићевић, Неколико података са прославе 400-годишњице Црнојевића штампарије — **Просвјетни рад**, Цетиње 1 фебруара 1954).

²⁸) В. Макушев, Неколико нових извора за историју јужних Словена — **Рад Југославенске академије књ. V**, Загреб 1868, 150—151.

²⁹) Уп. И. Руварац, О Цетињској штампарији — **Глас XL**, 42—46.

³⁰) **Глас LVIII**, 194 (нап. 81).

³¹) **Глас LX**, 81—82 (нап.).

³²) Види и С. Штедимлија, Црногорске штампарије у петнаестом вијеку (лат.), Загреб 1938, 18.

³³) **Глас LX**, 81 (у напомени).

³⁴) Реферат Шафариков у **Гласнику Српског ученог друштва књ. IX**, Београд 1857, 301.

још мање му због такве омашке може замјерити сâм Томић, јер и у његовим радовима има више таквих грешака.³⁵⁾

Иако су мишљење да су Црнојевићи основали штампарију на Ободу заступали многи наши научници, ипак је већи дио научних радника рад те штампарије везао за Цетиње. Они нијесу имали никаквог доузданог податка сем тај што је изрично наглашено само на једној књизи из те штампарије, *Псалтиру*, да је штампана „на Цетињу”. Од познатијих научника први је, мислим, професор универзитета у Варшави Кухарски тврдио, да је прва половина *Октоиха* штампана на Цетињу, иако на књизи није означено мјесто штампања. Кухарски је био на Цетињу још 1829 године и том приликом је прегледао књиге у библиотеци Митрополије, па је нашао само први лист *Октоиха*,³⁶⁾ док је једини примјерак цетињског *Псалтира* био још раније однесен са Цетиња у Русију и тада се чувао у Синодалној библиотеци. Пошто је рачунао да су зетски, односно црногорски митрополити живјели на Цетињу још од 1485 године, онда је на основу тога тврдио и да је и поменути *Октоих* штампан на Цетињу.³⁷⁾ Иван Кукуљевић-Сакцински такође је без икакве оградe штампање *Октоиха* везао за Цетиње,³⁸⁾ Ватрослав Јагић мисли да је штампан „ваљда на Цетињу”,³⁹⁾ Љубомир Стојановић уз *Цетиње* ипак меће знак питања,⁴⁰⁾ док Миклошић,⁴¹⁾ Томић⁴²⁾ и неки други научни радници штампање *Октоиха* везу само за Цетиње. Најпознатија студија у којој се тврди да је Црнојевића штампарија почела рад на Цетињу јесте Илариона Руварца, а објављена је баш приликом прославе 400-годишњице те штампарије. Руварац је и 1892 године узгред нагласио да је штампарија свакако радила на Цетињу, а не на Ободу,⁴³⁾ а у својој студији је то мишљење детаљно разрадио и упорно бранио, иако и у њој на једном мјесту каже да је прва половина *Октоиха* штампана „по свој прилици на Цетињу”,

³⁵⁾ Томић, на примјер, један исти документ наводи у истој студији под три разна датума (10 јуна, 10 јула и 19 јула — *Глас LVIII*: 162, 165 и 179), за Ивана Црнојевића каже да је умро „у јуну 1490“ (*Глас LVIII*, 146), па „у половини јула 1490“ (Ib. 178), наводи писмо „од 4 јула“ којим которски провидур извјештава Сенат о Ивановој смрти (*Глас LX*, 71; уп. и *Глас LVIII*, 200), опет писмо „од 12 јула“ којим се которска властела жале которском провидуру на Ивана (*Глас LVIII*, 194). Д-р Лазо Томановић је, међутим, одавно изнио доказе да је Томић у својим студијама „несавјесно цитирао изворе и невјерно преводио документе“ („Иван Црнојевић господар зетски“, Цетиње 1900, 8—11, 92 и 103).

³⁶⁾ Уп. и Сима Милутиновић, *Нав. дјело* 21—22.

³⁷⁾ *Глас XL*, 9—10.

³⁸⁾ *Архив* за повјестницу југославенску књ. I, Загреб 1851, 127.

³⁹⁾ *Глас XL*, 5.

⁴⁰⁾ *Српски књижевни гласник* књ. VII (1902), 453.

⁴¹⁾ *Глас XL*, 5.

⁴²⁾ *Глас LX*, 82 (нап.).

⁴³⁾ *Просвјета* св. I за 1892, стр. 16—17.

а мало раније био је навео да је *Октоих* „*сасвим вероватно... штампан на Цетињу*“.⁴⁴⁾

Научници који су сав рад Црнојевића штампарије везали за Цетиње нијесу се много мучили да објасне зашто на првој познатој књизи из Црнојевића штампарије, *Октоиху првогласнику*, није означено мјесто штампања, иако има много потпуно очуваних примјерака те књиге, већ им је једини и неоспорни доказ за њихову тврдњу то, што само у *Псалтиру* из 1494, а по неким из 1495, изрично стоји: „Свршише се сије књиги... на Цетињу“.⁴⁵⁾ Научници који су тврдили да је Црнојевића штампарија основана на Ободу и да је ту почела свој рад ослањали су се и на *Октоих првогласник*, и на невјероватно јаку народну традицију која ту штампарију веже за Обод, и на сталне и упорне приче о налазима старих слова по Ободу и на директно означавање мјеста на коме је била штампарија. По многим подацима, на Ободу су још од времена Његошевог налажена стара слова, а Павлу Ровинском је дугогодишњи ријечки учитељ Митар Ђурић и 1893 године тврдио да су и „његови ученици налазили слова“, а сам Ровински тврди да их је и он лично гледао код Стева Чутурила, некадашњег главног школског надзорника црногорских основних школа. Када је Ровински покушавао 1893 године да пронађе које слово, није у томе успио, што он тумачи чињеницом да су та слова била просута по површини земље, те су их временом покупила дјеца основне школе на Ободу, јер су за то „особито способна, врло радознала, доброг вида и према ситницама пажљива дјеца“. Тада је Ровински откопао и здање за које се у народу тврдило да је дјелимично припадало штампарији, које је имало скоро 6 метара дужине и близу 4 метра ширине, па по остацима сусједне грађевине уз то здање тврди да је зграда била „изнутра раскошно украсена“, те закључује да је ту доиста била зграда за штампарију и да су се ту штампале књиге за вријеме Црнојевића. Он претпоставља да се *Псалтир* или која друга књига те штампарије могла датирати на Цетињу „ушљед тога, што се у то вријеме налазила ту већ престоница куће која је владала, а то је био обичај и у другијем мјестима“.⁴⁶⁾ Јован Томић у својим примједбама о Црнојевића штампарији каже да се, по предлогу Ровинскога, два пута обраћао Стеву Чутурилу за обавјештење о тим старим словима, али ниједном није од Чутурила добио одговор, па закључује: „Зато, дакле, док не буде објављено бољих података, него су онај Хопфов и овај Ровинскога, подизање штампарије има се сматрати да је било на Цетињу а не на Ободу“.⁴⁷⁾

Међутим, 1940 година може се сматрати као прелом у овоме питању. Наиме, 1925 или 1926 године нашао је ондашњи прет-

⁴⁴⁾ Глас XL, 13 и 19.

⁴⁵⁾ Љуб. Стојановић, Стари српски записи и написи, књ. I, Београд 1902, број 383.

⁴⁶⁾ „Прославна споменица... Ободске штампарије“, 35—37.

⁴⁷⁾ Глас LX, 82 (нап.).

сједник Општине на Ријеци Црнојевића Петар Милов Пејовић неколико слова на Ободу и о томе се знало у нашој науци од 1927 године,^{47а)} али све до 1940 године није ништа урађено да се та слова проуче, као што није никада раније ништа урађено да се сниме или проуче толико пута помињана слова са Обода. Ове, пак, године заинтересовао се за та Пејовићева слова професор Душан Вуксан, који је тада живио у Београду и имао је један добро очувани примјерак Црнојевића *Октоиха*,⁴⁸⁾ те је успио да му Пејовић уз писмо од 14 септембра пошаље отиске нађених слова. Вуксан није био задовољан Пејовићевим отисцима, па је молио да ја то поново урадим, јер је утврдио за два слова која су била читко отиснута да су доиста „потпуно једнака онима у *Октоиху* и по форми и по величини” — како ми је писао 10 октобра поменуते године. Пејовић је тек у децембру 1940 године дошао на Цетиње и донио своја слова, са којих сам начинио потребне отиске, и одмах их послао професору Вуксану. За вријеме рата запалиле су окупаторске власти Пејовићеву кућу, а и он је умро у току окупације, а Душан Вуксан убрзо послѣје ослобођења Београда (24 децембра 1944), али су, срећом, сачувани и Пејовићеви и моји отисци тих можда посљедњих слова са Обода, јер их је Вуксан непосредно испред смрти уступио професору Ђорђу Сп. Радојичићу, одличном познаваоцу Црнојевића штампарије, те се и данас могу користити за питање о мјесту гдје је почела рад Црнојевића штампарија.⁴⁹⁾

^{47а)} Зборник „Цетиње и Црна Гора“, Београд 1927, 24 (нап.). Д-р Перо Шоћ је објавио податке и о још једноме некадашњем посједнику слова са Обода у цетињском **Просвјетном раду** од 1 октобра 1954 (стр. 7).

⁴⁸⁾ Министарство просвјете НРЦГ откупило је 1948 године од Вуксанових синова тај **Октоих** и једну илустрацију из Црнојевића **Октоиха петогласника** („Преданије Христово“), те се и **Октоих првогласник** и та илустрација сада чувају у Државном музеју на Цетињу.

⁴⁹⁾ Упор. Р. Драгићевић, **Обод или Цетиње — Стварање** за мај 1953, 275 и даље. — На молбу директора Историског института НРЦГ Јагоша Јовановића, професор Радојичић је 25 октобра 1954 године послао Пејовићеве отиске Институту, заједно са Пејовићевим писмом Вуксану од 14 септембра 1940, а сада су код Радојичића само отисци писца ових редака. Ђорђе Радојичић је 1950 године писао о словима са Обода овако: „Неколико слова је имао пок. Петар М. Пејовић, претседник општине на Ријеци Црнојевића, који је станао на самом Ободу (Ријечком Граду). За време окупације та су слова пропала, али су се сачували отисци од њих на хартији, који су пре рата начињени по мојој молби. На основу тих отисака ја сам утврдио да су слова заиста из штампарије Црнојевића“ (**Историски записи** VI, 260 — курзив је мој — Р. Д.). — Овдје се Радојичић превадио, јер смо и Пејовић и ја отиске слова са Обода вршили на молбу данас већ покојног Душана Вуксана, који је још 10 октобра 1940 г. јавио писцу ових редака да је сравнио Пејовићеве отиске са словима у своје примјерку **Октоиха** и утврдио да су два од њих, која су добро описнута (тј. д и s), доиста „из **Октоиха**“ и да су оба „потпуно једнака онима у **Октоиху** и по форми и по величини“ (упор. **Стварање** за мај 1954, 275—276). За Радојичића је, пак, и 1940 г. на Ободу „**тобож** основана штампарија Црнојевића“ (**Српски књиж. гласник** књ. 60, Београд 1940, стр. 213).

Ђорђе Радојичић је и после је ослобођења неколико пута писао о Црнојевића штампарији. У својим најновијим прилозима, објављеним 1950 године, Радојичић је изјавио мишљење да је Црнојевића штампарија основана на Цетињу, одакле је прије краја 1496 године пренесена на Обод, па је са Обода и нестала.⁵⁰⁾ Радојичић је ово своје мишљење засновао баш на основу мало прије поменутих слова из Петра Пејовића и њихових сачуваних отисака.^{50а)} Мени се чини да се, с обзиром на ондашње историске услове и важност штампарије, не може прихватити овакав пут Црнојевића штампарије, већ је много логичније да је основана на Ободу, па одатле пренесена на Цетиње,^{50б)} као што је неколико година раније и престоница Црнојевића пренесена са Жабљака на Ријеку, па одатле на Цетиње. Ја сам чак увјерен да је на Ободу штампан и већи дио *Октоиха првогласника*, а његове последње стране могле су бити довршене на Цетињу, па због тога на књизи није ни означено мјесто штампања. То закључујем на основу говора у *Октоиху*, гдје је само назначено да је штампање завршено 4 јануара 1494 године. Овај датум сигурно није случајно означен као дан завршетка Црнојевићевог *Октоиха*, јер је 4 јануар дан оснивачке повеље *Цетињског манастира*, те је то и најважнији датум овога историског манастира. Сам манастир завршен је, међутим, 1484 године, што се јасно види и на сачуваном натпису са Црнојевића манастира, и из оснивачке повеље од 4 јануара 1485 и из Цетињског летописа, те је 4 јануар 1494 године двоструко јубиларан за Цетињски манастир: то је, наиме, и дан осни-

⁵⁰⁾ Радојичић је на основу отисака Пејовићевих слова 1950 године овако мислио: „Како су прве књиге из Штампарије Црнојевића штампане на Цетињу, и како су на Ободу налажена слова а на Цетињу нису, треба прибећи претпоставци да је штампарија прорадила на Цетињу, да је затим пренета на Обод и да је ту и пропала“, (*Историски часопис САН II*, Београд 1951, 345—346). Исте године Радојичић је објавио још један чланак у коме је ријеч о горњем проблему, па ту пише: „Дошао сам до закључка да је штампарија најпре била на Цетињу, па да је одатле однета на Обод“ (*Историски записи VI*, Цетиње 1950, 260). Само четири стране даље, у истоме чланку, Радојичић већ своју „претпоставку“ из београдског часописа и овај свој „закључак“ рачуна као сасвим доказан и као да је потпуно прихваћен у нашој науци, јер каже и ово: „У Комску цркву Пахомије је прешао са Ријеке, данашње Ријеке Црнојевића. Све док је Штампарија Црнојевића тамо постојала, радио је у њој...“ Опет је и 1954 године Радојичић писао о овоме питању, па у томе своме чланку пише: „Кад је Штампарија Црнојевића пренета са Цетиња у Ријечки град (Обод), у њој је радио Пахомије...“ (*Историски записи XII*, 226 — курсив је мој у свима цитатима — Р. Д.).

^{50а)} *Историски записи V*, 25—27 и VIII, 3; утор. о истоме Радојичићеву студију о Црнојевића штампарији у *Гласнику Скопског научног друштва XIX*, 162—163.

^{50б)} Најприроднији и најпрактичнији пут за пренос штампарије био је лађом право од Венеције до Обода (Ријеке Црнојевића), куда је у XV вијеку често ишла трговина (*Годишњак Поморског музеја у Котору II*, 23 и д.), јер када би била доведена у Котор, требало би исту преносити на рукама све до Цетиња, преко онда и за пјешака једва пролазних которских и ловћенских страна и даљих планинских вијенаца.

вачкѣ повеђе и десетогодишњица постојања овога манастира. Из овога би се могао извести закључак да је преношење штампарије са Обода на Цетиње извршено баш негдје током 1493 године и да је штампарија на Цетињу временом и нестала. Што се на Цетињу нијесу налазила њено слова није никакво чудо, јер се на Цетињу ни до данас нијесу налазила ни слова Његошеве штампарије, ни слова штампарије књаза Данила, ни слова од неколике штампарије које су радиле на Цетињу за владе књаза и краља Николе, а могла су се и слова и сав оловни материјал Црнојевића штампарије излити у пушчана зрна током дуге и тешке борбе Црногораца за своју слободу, као што је то урађено почетком 1853 године са словима и свим оловним дјеловима Његошеве штампарије. У прилог мишљењу да је штампарија баш 1493 године могла бити пренесена са Обода на Цетиње иду ове историске чињенице:

1) посљедња данас позната повеља из епохе Црнојевића која је писана на Ријечи јесте од 10 јануара 1492 године,^{50в)}

2) 1492 године били су велики покрети турске војске по Босни, а по разним ондашњим обавјештењима она се спремала и за напад на Дубровачку Републику, што је могло бити опасно и за црногорску територију,⁵¹⁾

3) прве поуздане архивске вијести из почетка владе Ђурђа Црнојевића јесу тек из 1493 године, а из њих се види да се једна турска војска „кретала на немирну Арбанију, а друга се сакупљала у крајевима сусједним Црној Гори“,

4) „три године по Ђурђевоу доласку на управу Црне Горе, односи Сињорије (Млетачке Републике — Р. Д.) с Портом бежу прилично затегнути“, а то је тачно баш негдје крајем 1493 године,

5) Ђурађ у мјесецу децембру 1492 године купује неке куће и винограде у Будви, те је сигурно да му, због опасности од Турака, није више било стана у дворцу на Ријечи, и

6) Ђурађ почетком 1493 године насилно присваја млетачко земљиште око Будве, на њему зида зграде и насељава га „својим људима“, због чега је средином 1493 године дошло чак и до оружаних сукоба између Ђурђевих и млетачких поданика, те су такви непријатељски односи, по данас познатим подацима, трајали чак и у другој половини септембра мјесеца 1493 године.⁵²⁾

Све горње чињенице јасно свједоче, не само да се тешко могло мислити о набавци штампарије 1492 и 1493 године, већ и да је баш у вријеме када је штампан *Октоих*, то јест током 1493 године, врело свуда око Ђурђеве државе и да је Цетиње било најнеприступачније и најскровитије мјесто у Црној Гори, те се у таквим приликама морала спасавати штампарија, онда тако ри-

^{50в)} II. Ровинский, Черногорія I, 726—727.

⁵¹⁾ Рад XVII (1871), 64; К. Енгел, Повијест Дубровачке Републике (лат.), Дубровник 1903, 87; Глас LX, 76.

⁵²⁾ Глас LX, 75—78; упор. и *Стварање* за мај 1953, 278.

јетка творевина, јер је на Ободу била потпуно на дохвату „агар-јанских” руку, пошто су Турци још од краја 1478 били чак и господари тврдога Жабљака. С обзиром на ондашње прилике и на ондашњи „пут” од Обода до Цетиња, којим су се тешко пробијали и пјешаци без икаквог пртљага, (један турски географ чак из XVII вијека изрично каже да се од Скадра до Цетиња сухим „не може ићи ни на коњу, већ готово искључиво пешице”),^{52а)} не би било никакво чудо да је Макарије са својим помоћницима оставио један дио слова на Ободу, било да му нијесу била нарочито нужна за даљи рад, било да су дотадашњим радом била искварена, као што то бива у свима штампаријама, тим прије што је и познати научник Шафарик давно утврдио да су нека слова у Црнојевића *Псалтиру* „прилично излизана од употребе” и да су то она иста слова „којима је штампан и *Октоих*”.⁵³⁾

У најновије вријеме објавио је универзитетски професор д-р Јован Радонић драгоцјену архивску грађу о разним југословенским земљама из архиве Конгрегације за пропаганду вјере у Риму. Ту се налази и извјештај папског мисионара Трогиранина Фране Леонардија, који је десет година провео у Боки Которској и Црногорском Приморју као мисионар Конгрегације (од 1637—1644) и као барски надбискуп (1644—1647). Он је стално био у вези с цетињским митрополитом, јер му је главна дужност била да њега и његове вјернике преведе на унију, па је често долазио и на Цетиње. Само из сачуваних и у Радонићевој књизи објављених Леонардијевих извјештаја види се, да је овај ревносни папски мисионар био у Цетињском манастиру *четири пута*, и то: крајем 1638, у новембру 1639, у јулу 1641 и у октобру 1644 године. Пошто је Трогиранин Леонарди стално мислио на унијаћење православног становништва са терена свога мисионарског рада он је много мислио и о могућности штампања разних богослужбених књига за те поунијаћене вјернике; па у своме извјештају од 30 априла 1638 године скреће пажњу Конгрегацији да би се његов план убрзо могао остварити када би на то пристао цетињски митрополит, јер се „у цетињском манастиру, седишту епископа, налази врло велика српска штампарија с ћириловским словима, те се и по томе може видети велики значај Црне Горе када би се придобила за унију”.⁵⁴⁾ Ово је свакако могла бити само

^{52а)} *Споменик* XVIII, 53.

⁵³⁾ „Прославна споменица...”, 37 и Глас XL, 18.

⁵⁴⁾ Д-р Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века (Посебна издања Српске академије наука књ. CLV), Београд 1950, 128. — Иако у Леонардијевом извјештају пише „v' è la più copiosa libreria in carattere e idioma illirico serviano”, професор Радонић тврди да у тексту омашком стоји „libreria” мјесто „stamperia”. Сав драгоцјени архивски материјал који је Радонић објавио у своме дјелу потврђује ову Радонићеву исправку, а то се још боље види из архивске грађе коју је Д-р Радонић објавио у своме дјелу „Штампарије и школе Римске курије у Италији и јужнословенским земљама у XVI веку“ (Београд 1949). Скоро на свакој

стара Црнојевића штампарија, што без икакве оградe тврди и професор Радонић, па мислим да је она потпуно уништена тек у септембру мјесецу 1692 године, када су Млечићи, напуштајући Цетиње пред надмоћном турском војском, срушили експлозивом велик дио Цетињског манастира, а одмах затим Турци, пошто су од те експлозије изгинули и рањени и њихови главни команданти, срањили са земљом и оно што није уништила миња млетачке посаде.⁵⁵⁾

Треба нешто рећи и о техничкој опреми, како би се то данас казало, ових првих ћирилских инкунабула на Словенском југу. Иако прве, оне су и најљепше од свих штампаних књига у старим српским штампаријама током XVI вијека, а и то би био још један

странни те студије види се тежња Римске курије и Конгрегације за пропаганду вјере да се штампашу најпотребније богослужбене књиге за унијате, а да би се то што прије постигло чак је цар Фердинанд II (1619—1637) покложио Конгрегацији некадашњу протестантску штампарију из Тибингена, која је имала и глагољска и ћирилска слова, те је 1626 године пренесена у Рим (Д-р Радонић, „Штампарије и школе Римске курије . . .“, 10—12). На штампану богослужбених књига за поунијаћене православне становнике Балканског Полуострва толико се тада и касније радило, да су често у Млечима штампане такве књиге ћирилицом, а на њима је означавано као да су штампане у — Москви (Ib., 76). Писац ових редака је и прије но је имао у рукама поменути Леонардијев извјештај био увјерен да је Црнојевића штампарија почела рад на Ободу, па да је касније пренесена на Цетиње (упор. Стварање за мај 1953, 275—279), па сам касније и те важне Леонардијеве податке о штампарији на Цетињу објавио у једном краћем прилогу (**Историски записи IX/2, 532—533**). Као одговор на тај мој прилог објављен је Радојичићев одговор под насловом „Библиотека на Цетињу 1638 године“, у коме тврди да је и Радонићево и моје мишљење погрешно када држимо да је у Леонардијевом извјештају омашко мегнуто „библиотека“ мјесто „штампарија“. Као доказ Радојичић износи један **списак књига** Цетињског манастира из 1592/93 године и двије реченице из писма морачког синода из 1653 године, које наводи сам Радонић у истој дејелу у коме је и Леонардијев извјештај. У томе писму стоји да су Турци отели Србима „и станарије крских риторских књиг“, па се моли папа да поклони „и станарију в нашеј србцеј земли“ (**Римска курија . . .**, 319), те на основу тога текста Радојичић закључује „да у XVII веку у српским земљама није било штампарије“ (**Историски записи X/1, 237—238**). Радојичић је пропустио да прочита не само горње ријечи „о штампаријама“, већ и даље Радонићево излагање, у коме се налазе и ови редови: „Не преба нарочито ни споменути да је све ово написано под утицајем о. Павлина, а можда и сам Павлин саставио ово синодско писмо . . . (Епископ Никодим) Милаш ипак добро закључује да тога сабора није ни било, него да је саборски акт саставио сам о. Павлин . . . Ја мислим да је о. Павлин саставио акт морачког синода, набавио још некуд печат „арилског митрополита Јефимија, а можда га је и фалсификовао, као пре њега пустилов фра Доминик Андријашевић . . . а све у сврху да оправда пољуљано поверење Конгрегације . . . Морачког сабора, дакле, у истину није било . . .“ (**Римска курија . . .**, 519—522; упор. и **Историски записи X/1, 246**). Да је у Леонардијевом извјештају доста морала бити ријеч о „штампарији“ а не о „библиотеци“ на Цетињу 1638 године има доста података у најновијем Радонићевом чланку „Рад на унији Црногорског Приморја у првој половини XVII века“ (**Историски записи X/2, 305—309**).

⁵⁵⁾ Јован Томић, Црна Гора за Морејског рата 1648—1699, Београд 1907, 227—229; упор. **Историски записи IX/2, 532—533**.

индиректни доказ, да је вјероватна претпоставка како данас прва позната књига *Октоих првогласник* скоро не може бити и прва штампана књига у Црнојевића штампарији. — Ево како су неколико познатих научника писали о тој стручној и техничкој изградњи Ђурђевих и Макаријевих књига. Иван Каратајев, руски научник, који је пуних 45 година проучавао старе словенске књиге штампане ћирилицом, писао је још 1883 године о томе сљедеће: „Најпосље нећу затајити ни то, да ме је и сама типографска страна сваке књиге особито интересовала. Кроз дуги низ година ја сам налазио особиту сласт разматрати и проучавати старе књиге, које су наши стари онако красно штампали; ја сам се наслађивао тим као каквим умјетничким предметом, нарочито књигама, које су на крају XV вијека на Цетињу, у Црној Гори (штампане), или су у XVI вијеку издане у Млецима, особито ако су штампане на пергаменту, што је њихову љепоту још увећавало”.⁵⁶⁾ Ово се све стварно односи на књиге из Црнојевића штампарије и из штампарије Божићара Вуковића, јер су ћирилске књиге на пергаменту штампане у Млецима углавном у штампарији нашега Божићара Вуковића Подгоричанина.⁵⁷⁾ Десет година касније каже о истоме питању Ватрослав Јагић ово: „Елеганцију Макаријевих слова сви једнодушно хвале. Да би његову заслугу истакли, доста је само напоменути, да се нити књиге штампане у Кракову 1491 године, нити књиге које су већином доцније штампане у Млецима, не могу упоредити са Макаријевим књигама... Још и данас можемо у штампарском погледу много што-шта научити из лијепо штампаних цетињских књига”.⁵⁸⁾ Почетком овога вијека академик Јован Томић писао је узгредно и о Црнојевића штампарији, па каже да се потпуно слаже са мишљењем д-ра Павла Јосифа Шафарика да су Црнојевића *Октоих* и *Псалтир* „неоспорно најљепше словенске књиге” штампане ћирилицом, „јер доиста — продужује Томић — ниједна штампарија, како лепотом слова тако и осталом израдом, ни близу се није примакла Црнојевићевој”.⁵⁹⁾ Академик Љубомир Стојановић такође подвлачи љепоту Макаријевог дјела, јер о техничкој изradi његових књига пише: „Радови ове прве српске штампарије с техничке стране долазе међу најсавршеније... Нека издања Виценца Вуковића одликују се лепотом вињета над текстом и шареним оквирима око текста, којих ни у којим старим штампаним књигама нема. Али до лепоти насловних уплетених слова и шареним иницијалима ова штампарија (тј. Црнојевића) стоји на првом месту. Нарочито је иницијалима богат Псалтир...”⁶⁰⁾ Мало

⁵⁶⁾ Прославна споменица..., 65.

⁵⁷⁾ Српски књижевни гласник VII (1902), 288 и Историјски записи VI, 354—356.

⁵⁸⁾ Прославна споменица..., 70 (уп. и 47).

⁵⁹⁾ Глас LX, 84 (у нап.).

⁶⁰⁾ Српски књижевни гласник VII, 195.

даље Стојановић пише о штампарији Божицара Вуковића и њеним словима, па каже: „Ова је штампарија потпуно нова. Рез слова је мало друкчији него што је Ђурђево штампарије, нека су сасвим различна од Ђурђевих. Слова и крупнија и ситнија, читка су и јасна, али нису тако лепа као Ђурђево; нарочито велика почетна слова немају оних шара, као код прве штампарије”.⁶¹⁾ Исто као што се диве љепоти Макаријевих књига наши научници, тако им се диве и штампарски стручњаци. Један од њих, Властимир Будимовић, писао је 1912 године о Црнојевића штампарији и ово: „Ми ћемо наш ранији говор о њој допунити само тиме: да је лепота слова, нарочито иницијала, и остала техника ове штампарије била савршена”,⁶²⁾ а тај суд ће нам бити још јаснији када напоменемо, да Љубомир Стојановић за Јеванђеље Рујанског манастира из 1537 године изрично каже: „Ово је најслабији рад наших старих штампарија”.⁶³⁾ Хрватски књижевник и познати библиотекар Мирко Брејер о књигама из Црнојевића штампарије каже кратко али тачно: „Ове су књиге типографски на великој висини. . .”⁶⁴⁾

Овако лијепа техничка израда првих ћирилских књига код Јужних Словена чинила је, те су се касније на њих угледали многи штампари старих српских штампарија, а са њих радо преписују и српски калуђери и свецтеници по разним нашим земљама. Како је брзо била позната њихова укусна опрема види се и по молби латинског канцелара у Дубровнику Луке Примојевића, који у марту 1514 године тражи одобрење за отварање штампарије у Дубровнику, па мисли да је довољно ако каже да би могао штампати и српске књиге, које би радио словима сличним онима из штампарије Црнојевића, „која је свугдје била хваљена и цијењена”.⁶⁵⁾ „Значај облика слова Црнојевићеве штампарије је у томе, што је њиме у основи пружен основни облик црквено-ћириличких штампарских слова. До појаве Црнојевићеве штампарије, наша писменост развијала се скоро петсто година, за које је време сваки писац и преписивач у облик нашег писма уносио и своју властиту калиграфску вештину. Са појавом прве штампарије требало је изгравирати такав облик слова, који највише одговара и дотадањим достигнућима у развоју нашег писма и практичној намени. И заиста, то је постигнуто у словима Црнојевићеве штампарије”.^{65а)} Књиге Црнојевића штампарије и штампарије Божи-

⁶¹⁾ Ib., 284—285.

⁶²⁾ Властимир Будимовић, Историја српских штампарија, Београд 1912, 83.

⁶³⁾ Српски књижевни гласник VII, 448.

⁶⁴⁾ М. Брејер, О старим и ријетким југославенским књигама, Загреб (лат.), 1952, 14.

⁶⁵⁾ Гласник Скопског научног друштва XIX, 133.

^{65а)} Ј. Пл. Костин, Прилог историји штампарства код Срба — забачка Графичка ревија за фебруар 1953, 5.

дара Вуковића биле су добро познате чак и у ондашњој Русији, јер су очигледни њихови утицаји и на прве штампане руске књиге у другој половини XVI вијека.⁶⁶⁾

Заслуга за сву лијепо и толико познату техничку израду књига Црнојевића штампарије углавном припада јеромонаху Макарију, главном стручњаку за штампарске послове у тој штампарији, који је био и управник, и фактор, и резач слова, и резач матрица, и словоливац и словослагач, јер је немогуће вјеровати да је сâм Ђурађ Црнојевић радио те техничке послове, иако у предговору и поговору *Октоиха првогласника* каже: „... и написах сију душеспаснују књигу... и саставих форми...“⁶⁷⁾ Макарије је, дакле, сам „рукоделисао“ књиге Црнојевића штампарије, али ништа не знамо колико је стручних радника било у Црнојевића штампарији, сем то да је на *Октоиху првогласнику* радило „једну годину осам људи“. Макарије сам за себе каже: „Трудиа же се о сем и рукоделисах сије смерени свештеник мних Макарије от Чрније Гори...“ — и то је скоро све што се може казати о њему.^{67a)} Када је Ђурађ Црнојевић морао напустити своју земљу крајем 1496 године, с њим је пошло нешто дворске свите и најближих сарадника, па се с правом рачуна да је собом одвео и јеромонаха Макарија. До данас није утврђено гдје је био и што је радио Макарије од 1497 до 1506 године, па је вјероватно да је и у току тих десет година нешто штампано његовим трудом, али се данас рачуна у науци као сасвим поуздано, да је наш Макарије био оснивач ћирилске штампарије у Румунији, из које су, његовим настојањем и радом, изашле три црквене књиге: *Литургија (Служабник)*, рађена 1507—1508 године, *Октоих*, штампан 1510 г., и *Четворојеванђеље*, које је довршено средином 1512 године. Макаријев рад у Румунији није још довољно проучен, па није утврђено ни да ли је његов *Октоих* из 1510 године само прештампани Црнојевића *Октоих*, али се зна да је поговор у румунском *Октоиху* „истоветан“ са поговором Црнојевића *Октоиха*, „само је име

⁶⁶⁾ **Прославна споменица**... 42—43 и А. А. Сидоров, Нав. дјело 34—36 и 55. Сидоров пише о такозваним руским „анонимним издањима“ штампаних књига, за која каже да су старија од досад познате прве руске штампане књиге, али су та излагања неубједљива и наглашавање да је њихова техничка опрема „оригинална, нова и национална“ наводи на мисао да се ту ради о побијању старе теорије по којој су „први учитељи првих руских штампара били иностранци“. Иако Сидоров каже да је 1933 г. Академија наука СССР поново проучила тај проблем, ипак у разним совјетским енциклопедијама и речницима и до 1954 године стоји да је прва руска штампана књига из 1564 г.! Сидоров пише о тим „анонимним издањима“ у поментуј својој књизи из 1946 на стр. 36—53.

⁶⁷⁾ Љуб. Стојановић, Стари српски записи и натписи књ. I, број 381 и 382.

^{67a)} О Макарију видјети: **Архив** за повјестницу југославенску I, 126—128; **Глас** XL, 25—27 и 34—38; **Гласник** Скопског научног друштва XIX, 151—156 итд.

Бурђа Црнојевића замењено именом Јо Влада⁶⁸⁾ Још је непознато и када је и гдје завршио свој живот јеромонах Макарије. Неки научници тврде да је касније постао митрополит угровлашки,⁶⁹⁾ а по неким новијим закључцима Макарије је из Румуније пошао у Свету Гору и био је игуман манастира Хиландара.⁷⁰⁾ Но иако се скоро ништа не зна о Макаријевом животу, његова су дјела ипак добро позната, јер је на основу њих и један страни научник, д-р Отон Беркопец, без икакве ограде 1940 године констатовао, да је Макарије „први и један од најбољих мајстора штампарске умјетности на Балкану“.⁷¹⁾

О другој српској штампарији, коју је у Млецима основао један Црногорац и у којој су радили, углавном, његови земљаци, морамо се такође мало дужи задржати, јер је и то велики културни догађај из наше народне прошлости, који заслужује сваку пажњу. О тој штампарији треба говорити и због тога, што је њен оснивач био један од сарадника Ђурђа Црнојевића, а његов главни стручни радник на штампарским пословима сигурно један од главних сарадника Црнојевићевог јеромонаха Макарија. Божићар Вуковић Подгоричанин, оснивач те прве ћирилске штампари-

⁶⁸⁾ Љуб. Стојановић, Срби штампари у Румунији — *Нова Европа* 21 маја 1924, 475.

⁶⁹⁾ Универзитетски професор Д-р Никола Јорга, сигурно најбољи познавалац румунске историје, каже: „Прва румунска штампарија, коју подиже за Радула Великога (1496—1508) и Милхње I (1508—1510) црногорски монах Макарије, потоњи угровлашки митрополит, штампала је лепе словенске књиге за православне, као и један цео низ влашких публикација у XVI столећу“ (Д-р Н. Јорга, *Историја Румуна и њихове цивилизације*, превод Д-ра Вл. Маргана, Вршац 1936, 169; ип. и 176 и 182).

⁷⁰⁾ То је мишљење изнио Ђорђе Ст. Радојичић 1948 године. Пошто је навео да је по неким научницима Макарије „доцније постао угровлашки митрополит“. Радојичић наставља: „Ја мислим да се није тако завршила каријера првог српског штампара... То је онај хиландарски игуман Макарије који се помиње у документима из 1526 год. . . Писање игумана Макарија о међама Влашке и Молдавике (Дакије) упућује нас да у њему видимо јеромонаха Макарија из Влашке, а чињеница да се игуман Макарије налази у српском манастиру Хиландару и да говори и о „земљи Црнојевића“ наводи нас на мисао да ће он бити исто лице и са Макаријем из Црне Горе“. (*Историски записи II*, 1948, 3—4). Двије године касније, 1950, Радојичић већ своју хипотезу рачуна као сасвим утврђену чињеницу, јер пише: „Пред крај живота Макарије напустио штампарство и повлачи се у Св. Гору. Ступа у српски манастир Хиландар. Год. 1526 он је игуман хиландарски. . . Као игуман хиландарски Макарије је написао један мали географски спис о међама Дакије“ (*Историски записи VI*, 1950, 262; упор. и X/1, 226). Најновију недоказану причу да је Црнојевића штампар Макарије из — Македоније објавио је Радомир Њиколић у „Књижевним новинама“ од 8 јула 1956. Њиколић ту пише и ово: „О штампарима из Македоније до сад нико није писао. А они су несумњиво постојали. Њихова штампарска вештина била је чувена. . . Један од њих је и Макарије, први штампар Цетињске штампарије. Где се упознао са штампарством? То је питање на које ће се свакако ускоро одговорити“!!

⁷¹⁾ *Slavische Rundschau* XII, (Prag 1940), 1—2, S. 49.

је у Млецима и друге српске штампарије уопште,^{71a)} јесте један од малобројних Ђурђевих земљака и сарадника, који су заједно с њим напустили Црну Гору крајем 1496 године. Ђурађ са породицом и његова најужа пратња пошли су са Цетиња у Будву, одакле су отпутовали бродом преко Задра за Млетке.⁷²⁾ Ту, у културној Венецији, Божидар Вуковић оснива штампарију и сигурно већ 1519 године почиње у њој рад. Прве њене књиге рађене су 1519 до 1521 године, и то су: *Псалтир*, вјероватно прво сам, па онда заједно *Псалтир с посљедовањем и Часловцем*, *Служабник* или *Литургијар* и *Молитвослов* или *Зборник*, „прва и готово једина књига наших старих штампарија, која није намењена искључиво црквеној употреби”, па је доживјела и друго издање током 1536 године. 1536—1537 године Божидар штампа *Октоих петогласник*, коме је за основу узет текст *Октоиха петогласника* Црнојевића штампарије. Истовремено с том књигом рађен је и *Празнични мисеј* или *Саборник*, који је довршен 19 јануара 1538 године. Од ове књиге има једно издање чак и на пергаменту, а 34 светитељска лика у овом такозваном „дивот-издању” руком су обојени и позлаћени, „што није случај ни са једном другом

^{71a)} Најбољи познаваоци рада старих српских штампарија тврдили су да је штампарија Божидара Вуковића „друга српска штампарија“ (Љубомир Стојановић у *Српском књижевном гласнику VII*, 282 и у *Гласу LXVI*, 12 и 14; Владимир Ђоровић у Станојевићевој *Енциклопедији s. v. Штампарије старе* итд.). Касније је сам Стојановић изнио мишљење да су потрешно датирани предговори и поговори књига из штампарије Божидара Вуковића и књига из штампарије Божидара Горажданина, па претпоставља да је прва књига штампарије Божидара Вуковића могла бити касније завршена но прва књига штампарије Божидара Горажданина (*Српски књижевни гласник VII*, 285—286, 445—447 и 454; *Глас LXVI*, 12 и 14; *Стари српски записи и натписи VI*, 191 и 195). То мишљење заступа и Ђорђе Радојичић, али сам признаје ово: „Хронологија издања штампарије Љубавића претставља велику тешкоћу за испитивача... Веома је компликовано и питање хронологије првих издања Божидара Вуковића“ (*Српски књижевни гласник* књ. 60, Београд 1940, 215—216; упор. и *Богословље XV*, св. 1 за 1940, стр. 13; „Хронолошки подаци које овде дајем о штампарији Б. Вуковића разликују се од података које сам наводио у својој расправи о Првим српским штампаријама (излази на немачком језику у Гуленберговом годишњаку) и у овоме чланку о Првом српском буквару (Правда, 6—9 јануара 1940 год.). Детаљно образложење даћу на другом месту“... — За образложење види *Историске записе VI*, 262—263. Ова питања свакако још не могу бити дефинитивно скинута са дневног реда, јер је тешко вјеровати да су ови наши први штампари били толико неупућени, да скоро редовно не знају ни која је година од Адама, ни од Христовог рођења, ни који су крутови сунца и мјесеца односних година итд.

⁷²⁾ *Глас LX*, 94—95. — Ђорђе Радојичић тврди да је Божидар Вуковић „из Подгорице отишао право у Венецију“ (*Историски записи VI*, 264). Он то закључује из текста његових поговора у штампаним књигама, гдје Божидар каже: „... тридешћу ми... от прада нарицајамаго Подгорица... и дошедћу ми в градје Венегијани...“ (*Записи и натписи I*, број 445, стр. 139 и *Старинар VII*, 1932, стр. 127), што није апсолутно никакав доказ, јер Божидар, ваљда, неће наводити у својим записима сва мјеста кроз која је прошао на путу до Венеције!

штампаном књигом". Посљедња књига коју је издао Божидар је-сте *Молитвеник* или *Требник*, изашла из штампе између 1538 и 1540 године, јер је прије те године Божидар умро.⁷³⁾

Божидар Вуковић је ријетка и значајна личност из наше културне историје. У предговорима и поговорима својих књига Божидар каже да је из *Ђурића код Подгорице* („Подгоричанин от Ђурик“), а наш познати етнограф Андрија Јовићевић пише да се „изнад самог Везирова Моста налази место *Ђулићи*, где је, по предању, рођен и живео чувени штампар књига у XVI веку Божидар Вуковић. . .”⁷⁴⁾ Он је негдје између 1520 и 1536 године чак добио племићку титулу од ондашњег њемачког цара Карла V, а у предговорима и поговорима његових књига има таквих мјеста, која су скоро несхватљива за прву половину XVI вијека, када је живио овај славни штампар из Црне Горе. Он, на примјер, у првој половини XVI вијека кука за својом изгубљеном отацбини, не штеди ни труд ни имање да омогући штампање нужних црквених књига и обећава да ће своју штампарију „принести. . . в својем отечеству” да попуни недостатак богослужбених књига које су Турци уништили, а ове књиге, по нужди, штампа „у туђој земљи”. Пошто је цијелога живота мислио како ће „својему народу на помоћ бити“, када му се приближавала смрт рекао је своме сину да не жели ни умријети у туђини, већ „у својој баштини“ (отацбини). Син му, доиста, 1540 године пренесе мртво тијело „на јего баштину” и сахрањује га у манастиру на острву Старчева Горица, у Скадарском Језеру.⁷⁵⁾

Познати хрватски научник Иван Кукуљевић Сакцински писао је прије више од сто година о штампаријама Ђурђа Црнојевића и Божидара Вуковића, као и о њиховим главним сарадници-

⁷³⁾ Стојан Новаковић, Божидара Вуковића зборници за путнике (*Гласник Српског ученог друштва* књ. XLV, Београд 1877, 129—167); Љуб. Стојановић, Старе српске штампарије (Српски књижевни гласник VII, 282—289 и 453—454); Исти. Прилози ка библиографији старих српских штампаних књига (*Глас LXVI*, 12—20); Ђорђе Ст. Радојичић, Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (*Историски записи* VI, 263—267) итд.

⁷⁴⁾ А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље — Српски етнографски зборник књ. XXXVIII, Београд 1926, 382. У даљем тексту Јовићевић пише: „Говоре да је ту имао и штампарију и да се ту налазило слова од његове штампарије“. 1939 т. је подигнут у Подгорици споменик војводи Божидару Вуковићу и том приликом је издата „Споменица Војводе Божидара Вуковића Подгоричанина“ (Подгорица 1939, стр. 96). У *Споменици* се говори о налажењу слова у Ђулићима код Подгорице, о могућности да је ту некада била штампарија и вјероватно је ту штампарију могао пренијети на Обод Божидар Вуковић (стр. 32—33). „Споменицу“ је опширно приказао Ђорђе Радојичић у *Богословљу XV*, св. 1 за 1940, стр. 13—27 и дошао до закључка да се „не може сматрати као вероватно да је та штампарија уопште постојала“. Да је она била Божидара Вуковића, он би, очигледно, то поменуо у предговорима или поговорима својих штампаних књига.

⁷⁵⁾ Стари српски записи и натписи књ. I, бројеви: 438, 443, 444, 445 и 534. —

ма Макарију и Пахомију. Кукуљевић није могао без мало пјесничког надахнућа навести податке о овим значајним лицима из наше далеке прошлости, па своје излагање о раду јеромонаха Пахомија почиње овим ријечима: „Тко би вјеровало да се је на каменитој Црној Гори, баш у оно доба кад њезиној слободи сила турска и лукавштина млетачка смртју пријетијаше, нашло још људих који су се могли бавити науком и онима средства које највише промичу знаности. Дочим је око Црногоре и на подножју њезиних високих стијенах крв славенска потоком текла, видимо ево у другом већ калуђеру, да је имала Црна Гора људих који у свом самотном стану нису заборавили на средство којим се једино свака земаљска сила сатрти даде. Једва је инок Макарије престао био издавати књиге, кад му се ето други насљедник нађе у иноку Пахомију, кој се такођер роди на Црнојгори у мјесту названом Ријека...“⁷⁶) Мало даље Кукуљевић износи биографске податке Божидача Вуковића, па овако наставља: „Једва дође у Млетке, одмах подигне ондје с великим трошком *прву сталну славенску књигописарњу*. По њој дјеловаше више за свој народ и за опће изображење, него да је десет покрајинах мачем подложио млетачкој влади. Књиге које су из његове и његовог сина тискарне изишле, биаху много столетјях једино духовно благо нашега народа източне цркве. Па још и сада нема готово цркве източног обреда у којој се не би покрај нових руских црквених књигах нашло којегод Божидарово дјело. Њему има посредно народ наш захвалити што се је у изочној цркви славенски језик, а ш њиме и крстјански закон у турској Царевини уздржати могао.

⁷⁶) Архив за повјестницу југославенску књ. I, Запреб 1851, 130. — 1954 године је Ђорђе Сп. Радојичић изнио мишљење да је јеромонах Пахомије „екавац а не јекавац“ и да „није био родом из Црне Горе“, већ је у Црну Гору дошао „из неког екавског краја“ (*Историски записи* X/1, Цетиње 1954, 225—227). Овај закључак Радојичић је донио само на основу тога, што Пахомије каже да је „от Реке“, а не „от Рџке“! Иако, дакле, сиромаш Пахомије на три мјеста каже у штампаним књигама од 1519 до 1521 г. да је из **Црне Горе, са Ријеке — от Црне Гори, от Реке**“ (*Записи и натписи* I, бројеви: 438, 443 и 444), а два пута каже да је са острва у Скадарском Језеру — „от островъ диоклитинскога езера“ (*Стари српски записи и натписи* I, број 445 и *Старинар* књ. VII, Београд 1932, 127), ипак је, ето, проглашен за дошљака у Црну Гору. Да, међутим, писање „Рџка“ или „Река“ не могу бити нишкакав доказ за Радојичићево мишљење, може се сваки читалац лако увјерити из разних записа и натписа и докумената, а Вук Караџић је још 1857 године писао о разним црквеним књигама у којима уопште „нема слова **Ѣ** никако немо мјесто њега да је свуда е!“, па је налазио „и у штампанијем србуљама, као и у различним рукописима, е мјесто **Ѣ**“. Вук наводи многе примјере из црквених књига које су баш писане „по јужним крајевима народа нашега, гдје се е не говори мјесто **Ѣ**, него, као што је познато, је или **ије** или (пред самогласним словом) и“, па закључује: „По различнијем мјестима, на којима се у србуљама налази е мјесто **Ѣ**, а особито **Ѣ** мјесто е... може се рећи да су се негда и у нас ова два слова свуда једнако изговарала“ и „да се **Ѣ** и е изговарало једнако, па писари да су писали како им је дошло на перо...“ (*Скупљени граматички и полемички списи* књ. III, св. II, Београд 1896, стр. 386—387, 394—395 и 431); упор. „Историски записи“ XI, 251—252.

Јер да нису имали свештеници оно мало тисканих књигах што им Божидарова тискарна у закладу остави, Бог зна не би ли био грчки језик у њиховој цркви мах преузео и тим се и за крстјанску вјеру веће нехајство у народу нашем разширило. . . Божидар је живио само за свој дом и народ. Он потроши велику страну свога иметка на корист свога рода и на уздржавање своје цркве и народности. Али за толике жртве доби он мало хвале од свога народа. . . И дочим други народи подобним људем огромне споменике подижу и њихове слике у Пантеоне стављају, Божидару су једини споменик преоставши плодови његове неуморне радње. . .” На крају свога излагања Кукуљевић додаје ову кратку, али ванредно лијепо казану Доситејеву оцјену значаја црквених књига из Божидарове штампарије: „Крепким својим благодетелним раменом подупре он и сачува од падења како благочестије (побожност — Р. Д.), тако и име рода свога”.⁷⁵⁾ Стојан Новаковић сматра да Божидарови Зборници за путнике „имају особит значај за литерарну историју”, јер је риједак случај да неки од ондашњих старих штампара изда „осим црквених књига још нешто за потребу веће публике”, а када је 1875 год. добио двије до тада непознате књиге из Божидарове штампарије, нагласио је да ће оне „наше поштовање и захвалност према Божидару још већма подићи”.⁷⁶⁾

Ни син Божидара Вуковића, Викентије или Виценцо, који је одрастао и умро у Венецији, а можда чак и рођен, није заборавио своју отаџбину и њен тешки положај, већ наставља рад свога оца и скоро све до смрти (негдје око 1575 године) прештампава и објављује најпотребније црквене књиге за своје поробљене сународнике. Његовим трошком и трудом изашла су два издања *Псалтира* (1546 и 1561), два издања *Зборника* или *Молитвослова* (1547 и око 1560), један *Служабник* или *Литургијар* (1554 г.), а из штампарије Божидарове и Виценцове касније ће се јављати још неколико издања разних богослужбених књига.⁷⁶⁾ У предговору *Псалтира* из 1546 године Виценцо наглашава да у ово тешко вријеме, када су Турци уништили и разлијели разне богослужбене књиге, није могао ничим другим помоћи своје земљаке и своју отаџбину, већ је, с великим трудом и трошком, начинио слова и набавио све што је потребно за штампање „книгах Давида пророка, што се Псалтир говори, на утишеније тила вашег и спасеније душ ваших от свакоје блуде и фалсита. . . и (на) веселије ројаком својих и баштине своје. . .” Он се том приликом чак обраћа свима који би случајно нашли какве „старе књиге писане

⁷⁵⁾ Архив за повјестницу југославенску I, 131—132; в. и 130—135.

⁷⁶⁾ Гласник Српског ученог друштва XLV, Београд 1877, 130—131.

⁷⁶⁾ Српски књижевни гласник VII, 1902, 366—368 и 453—455; Архив за повјестницу југославенску I, 137—139; Глас LXVI, 21—22; Историски записи VI, 266—267.

од србске земље” да му их пошаљу, па ће он и њих штампати „на споминаније старих и хвалу Христову”.⁷⁸⁾

Средином XV вијека штампано је црквене књиге у Румунији „Димитрије логофет, внук же Божидаров” — како се зове у предговору једнога *Апостола*, штампаног у Трговишту 1547 године. У нашој науци је постало данас спорно поријекло овога српског штампара. Иван Кукуљевић је без икакве ограде тврдио да је он „унук Божидача Вуковића”, а Љубомир Стојановић је мислио да је „овај Димитрије јамачно унук Божидача Вуковића, из Ђурића, из Подгорице”, па је чак претпостављао да је он „можда исти и с „рабом” Димитријем, који је 1539 године штампано *Октоих* у митрополији Грачаница на Косову, по заповести митрополита Никанора”.⁷⁹⁾ Ђорђе Радојичић од 1940 г. заступа мишљење да је овај штампар Димитрије унук Божидача *Горажданчина*, а не Божидача *Вуковића*. Своје мишљење Радојичић заснива на чињеници, што у поговору *МолиТвеника* штампаног у Трговишту 1545 године стоји да је штампан „с мадрами Димитра Љубавића”, те закључује да су Димитрије Љубавић и „Димитрије логофет, унук Божидарев” „једно исто лице”.^{79а)}

Треба поменути и једног непознатог и врло ријетко помињаног штампара из наших крајева. Наиме још 1896 године објављен је у Прагу запис са једне књиге у манастиру Хиландару, који је 1902 године опет издао академик Љубомир Стојановић. Тај запис се такорећи изгубио у више од десетак хиљада записа и натписа које је скупио и издао Стојановић, а он дословно гласи: „В^б д^бто 7140 си^ю книгоу коупих^б аз^б Мелетии типограф^б в^б Л^бџ^бкоу^ю земли в^б град^б Бар^б за свои^ю пенези за двадесет^б д^бката жд^бтих^б. Еромонах^б Мелет^и”.⁸⁰⁾ Глиша Елезовић с правом сматра да је овдје или при препису или при објављивању омашком метнуто „в^б Л^бџ^бкоу^ю земли” мјесто „в^б З^бџ^бкоу^ю земли”,⁸¹⁾ па је и ово један од многих проблема који тек треба ријешити, наиме ко је био и гдје је радио овај јеромонах Мелентије, који за себе изрично каже 1632 године по нашем рачунању, да је „*Типограф*” и да је неку црквену књигу купио „у Зетској земљи, у граду Бару”. Овај запис намеће више хипотеза, а нарочито је важно је ли Мелентије из краја у коме је купио поменућу књигу и гдје је тада могао радити свој типографски занат. Колико ми је познато, тек шест година послѣје овога Мелентијевог записа, тј. 1638 године, издат је један Псалтир ћирилским словима у млетач-

⁷⁸⁾ Стари српски записи и натписи I, број 534 и 535.

⁷⁹⁾ Архив за повјестницу југославенску I (1851) 142; Српски књижевни гласник VII (1902), 448; Стари српски записи и натписи III (1905), стр. 319 и Нова Европа од 21 маја 1924, 476

^{79а)} Српски књиж. гласник књ. 60, 1940, 215 и Историски записи VI, 1950, 263,

⁸⁰⁾ Стари српски записи и натписи I, број 1240.

⁸¹⁾ Глиша Елезовић, Турски споменици, књ. I, св. 1, Београд 1940, 991.

кој штампарији Бартола Гинама, и то је једина ћирилска црквена књига из ових година за коју се сасвим поуздано зна, те је вјероватно да је Мелентије радио у некој млетачкој штампарији,⁸²⁾ јер је тешко претпоставити да је Мелентије био „типограф у Зетској земљи, у граду Бару”.

У другој половини XVI вијека постепено се гасе наше старе штампарије, јер дјелимично прелазе у руке нових власника, који нијесу имали никакве везе са нашим народима да би им и даље штампали ћирилске богослужбене књиге, а дјелимично их, у колико су биле по разним српским манастирима и на терену гдје су Турци господарили, уништавају политички господари тих крајева или и само вријеме. Тако је средњевјековна српска књижевност, која је баш у вријеме проналаска штампе већ била добила и извјесне елементе „нових друштвених промена и нових културних и књижевних настојања”, турским освајањима српских земаља сасвим „задржана у своме наглom развоју”, свдећи се углавном „само на обичан преписивачки и скупљачки рад”, који је ипак био од велике важности и користи за наш каснији књижевни и културни развитак. „Манастири, који су до тога времена били центри културног и књижевног рада, биће за дуги период времена изложени пустошењима и разарањима, а калуђери који ће у њима свакодневно стрепети за свој живот, трудиће се само да са много пожртвовања и самопрегора сачувају и негују наше културно наслеђе”.⁸³⁾ Ропство је, дакле, вратило наш народ неколика вијека уназад, јер „онда када у западној Јевропи нестаје писарског заната, српски калуђери поново падају у средњи век и писањем одржавају писменост и службу божју...”⁸⁴⁾

У разним југословенским земљама било је више покушаја да се поново оснују штампарије, па је на томе рађено и у Црној Гори. Није познато јесу ли на томе радили владика Данило и владика Сава, али је познато да је митрополит Василије још 1753 године тражио из Русије материјалну помоћ за отварање бар једне основне школе у Црној Гори и извјесну количину разних богослужбених књига,⁸⁵⁾ а 27 децембра 1757 г. моли руску царицу Јелисавету између осталог и за једну штампарију и стручне штампарске мајсторе („дат ни печат књижнују и ваше мајсторе”).^{85а)}

⁸²⁾ Д-р Јован Радонић, *Штампарије и школе Римске курије у Италији и јужнословенским земљама у XVII веку*, Београд 1949, *passim*.

⁸³⁾ „Историја народа Југославије“, књ. I, Београд 1953, 479.

⁸⁴⁾ Љуба Стојановић, *Старе српске штампарије — Српски књижевни гласник*, књ. VII (1902), стр. 456.

⁸⁵⁾ М. Драговичъ, *Митрополитъ черногорскій Василий Петровичъ и его сношенія съ Россіей*, С. — Петербургъ 1882, 21—22.

^{85а)} Јов. Н. Томић, *Кад је и с којим смјером основана Словенска штампарија Димитрија Теодосије у Млецима — „Глас“ САН СХХХIII*, Београд 1929, 65.

Неколико мјесеци послије смрти митрополита Саве Петровића, мјесеца новембра 1781 године, дошла је у Црну Гору једна аустриска мисија са пуковником Паулићем на челу, којој је циљ био да проучи прилике у Црној Гори. Мисија је имала сједиште у манастиру Стањевићима, резиденцији црногорских митрополита, гдје јој је уступио потребне просторије ондашњи митрополит Арсеније Пламенац. Да би заварали траг, аустриски изасланици су протурили вијест да су дошли ради штампања црквених и школских књига за Црну Гору, па су стварно и набили једну малу штампарииу, али су намјерно уредили да се она донесе у Стањевиће тек при крају њиховог бављења у Црној Гори.⁸⁶⁾ Када су идуће године напустили Црну Гору, штампарииу су поклонили гувернадору Јовану Радоњићу, који их је и довео у Црну Гору, а Радоњић је „послијен продаде некоме у Боку”,⁸⁷⁾ те је вјероватна претпоставка да су слова ове штампариие могла служити за штампање неких ћириличких књига у Котору крајем XVIII вијека.⁸⁸⁾

Митрополит Петар I Петровић мислио је о културном напретку своје земље чак и прије но се послије рукоположења повратио у Црну Гору, јер још 26 новембра 1784 године пише из Новог Сада Руском синоду о помоћи за Цетињски манастир, која одавно није слата, излаже тешки положај Црногораца, који цио живот проводе у непрестаној борби с Турцима за своју слободу и све што имају троше само за ту одбрану, те немају никакве материјалне могућности да би подигли штампарииу и основали школе, али се нада да ће од својих и манастирских прихода, као и од помоћи из Русије за манастир, успјети да при манастиру оснује бар једну основну школу.⁸⁹⁾ Неколике године касније Петар I шаље специјалног изасланика Николу Давидовића у Русију, којему, између осталог, наређује да се стара како би се одобрила помоћ за отварање неких војних и грађанских школа у Црној Гори, а такође и једне штампариие са грађанским и црквеним словима.⁹⁰⁾ 1805 године Петар I преговара чак и са Доситејем Обрадовићем о његовом доласку на Цетиње, јер се „трудим — каже митрополит — да и овдје буде заведена малена школа”,⁹¹⁾ а 13/25 маја 1817 године даје своме синовцу Станку Стијепову

⁸⁶⁾ Д-р Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, Београд 1912, 31.

⁸⁷⁾ С. Милутиновић, Историја Црне Горе, Београд 1835, 110.

⁸⁸⁾ Д-р Мираш Клиновић, Једно непознато издање прве которске штампариие — Зборник радова Института за проучавање књижевности САН књ. I, Београд 1951, 113—118 и 403. — Прва штампарииа основана је у Котору тек 1798 године и радила је до 1807 године (*Историски записи* X/1, 230—231; нови подаци Антона Милошевића).

⁸⁹⁾ *Записи* XXIV, 171—172.

⁹⁰⁾ П. Ровинскиј, Черноторія..., С. — Петербургъ 1888, томъ I, 691—692.

⁹¹⁾ *Записи* XIX, 290.

пуномоћије што има тражити од цара и Владе у Петрограду, па му на првом мјесту препоручује да се постара за добијање праха и олова за 15.000 војника, а одмах затим и за „једну грађданску штампарију и црковну“, јер би то „многу полезно (корисно) било овоме народу“.⁹²⁾

Све ове молбе митрополита Петра I биле су узалудне, па ће тек његов синовац и наслједник Петар II (Његош) успјети да набави и уреди на Цетињу штампарију.⁹³⁾ Протекло је пуних 340 година од дана када је завршено штампање Црнојевића *Октоиха* па до овог новог значајног датума за културну историју Црне Горе. На свом првом путу по Европи, од почетка јуна до краја новембра 1833 године, Његош је многу ствар видио и научио, па се увјерио да је његовој малој, али слободној земљи потребна и штампарија, јер се без ње не може доћи до школских књига, а код њега је већ није сазрела мисао за отварање бар једне основне школе у Црној Гори. Може се поуздано рачунати да га је на овај потхват нагнала и ондашња крута европска цензура, јер се свакако увјерио и у Бечу, приликом одласка за Русију, да ни његов рукопис *Гласа каменштака* неће моћи изићи из штампе без цензуре⁹⁴⁾, те је набавка штампарије доиста била насушна потреба. Када је кренуо из Петрограда већ је штампарију био набавио, а собом је повео и једнога стручног штампара из Русије, Михаила Петрова.⁹⁵⁾ Чим је дошао на Цетиње, Његош је уредио потребне просторије за штампарију у својој резиденцији, Цетињском манастиру, гдје је стигао сав штампарски материјал у 47 разних сандука 10/22 јануара 1834 године.⁹⁶⁾ Његошева штампарија брзо је оспособљена за рад, јер је већ на Бурђевдан, тј. 23 априла (5 маја) исте године, био готов његов први pjesнички рад *Пустинјак цетињски*, на коме је, са очигледном алузијом на европску цензуру, скоро изазивачки наглашено: „*Печатано у печатњи слободе црногорске*“, иза чега је опет додато: „*Прегледано и допуштено напечатат од цензуре Драга Драговића*“. Када је Љуба Ненадовић у Напуљу 1851 године прочитао овакву напомену и на Милутиновићевој *Дики црногорској*, признао је Његошу да није знао за ту цетињску „цензуру“, на што му је Његош са смијехом одговорио: „Била је штампарија, али није било цензуре. То се Симо подсмјавао осталом свијету, те тако ставио. А Драго

⁹²⁾ Записи XXIII, 363, и XXIV, 265.

⁹³⁾ У једном чланку у цетињској *Побједи* од 30 маја 1954 погрешно стоји да „тачно вријеме када је Његош набавио штампарију није утврђено“.

⁹⁴⁾ Д-р Петар Колендић, Његошев *Глас каменштака* у талијанском пријеводу Петра Сентића (*Споменик САН књ. XCIV*), Београд 1941, 5.

⁹⁵⁾ *Ibidem*, 8.

⁹⁶⁾ *Ibidem*, 11 (нап. 63).

Драговић није име цензора, већ то значи: „Пиши што ти је гођ драго!“⁹⁷⁾

Исте године штампано је и друго мање Његошево дјело под насловом *Лиџек јарости Турске*, а даље се, поред ситнијих радова, штампају уџбеници за ученике прве сталне и редовне основне школе у Црној Гори, коју је Његош отворио већ 1834 године (*Србски буквар* 1836, *Србска граматика* 1838, *Преправа за Историју свијета* 1839), па календар — алманах *Грлица* за године 1835, 1836, 1837, 1838 и 1839, док су од већих књига штампане само *Дика црногорска* Сима Милутиновић и *Народне српске пословице* Вука Караџића, као и једина црквена књига, *Требник*, из 1837 године, која има 360 страна текста.⁹⁸⁾

Иако је био црквени поглавар, Његошу то ништа не смета да још у новембру 1833 године, на повратку из Русије, поручује из Трста изливање слова Љ, Њ и Ј, те се „у печатњи слободе црногорске“ одмах почињу штампати књиге новим правописом Вука Караџића, док је у Србији било строго забрањено штампање Вуковим правописом, јер је српска црквена организација у Војводини, са митрополитом Стратимировићем на челу, била велики противник Вуковог правописа, а она је имала јак утицај и у Србији. Због једног пасоша који је Његош издао за Србију 21 маја 1836 г., чак је лично кнез Милош прекорио Његоша што на Цетињу штампа пасоше и друге ствари без такозваног *Тврдог јер* („Ѣ“), који се пише и у Русији, и у Бугарској, и у Србији, а пишу га и Срби у Аустрији. „Има једна рђава секта, Вуковска названа, која Ѣ изоставља, и јошт гдекоја измененија захтева, и све се бојим, да не буде отров ученија ове секте и до у Црну Гору, до сад свагда чисту и невредиму пребившу, приспео. . .“ — каже кнез Милош, па пошто је нагласио да је наредио, у сагласности са митрополитом Стратимировићем, те су се многе тако штампане књиге у Србији „у ватру бациле“, моли Његоша да он у томе погледу настоји како би цетињска штампарија своја дјела радила „на прославленије чистог Славенства и чисте наше вјере православне, које сте и ви, као и силни Руси и ми и Бугари, верни синови.“⁹⁹⁾ Цијело ово Милошево позивање и на православље, и на словенство, и на Русе и Бугаре није ништа утицало на Њего-

⁹⁷⁾ Љуба Ненадовић, Писма из Италије (писмо број VI). — Један сарадник цетињске **Побједи** био је толико неупућен у питања из црногорске прошлости и Његошеве епохе, да је у јубиларној Његошевој стогодишњици (број од 27 марта 1951) написао и ово: „Његошев **Пустињак цетињски**. . . морао је претрпјети „цензуру“. Како је Његош на то гледао, не знамо. . . Иако је Његош био поглавар државе — ипак је „цензура“ морала да одобри штампање“!?

⁹⁸⁾ Најновији попис објавио је Д-р Љубомир Дурковић у зборнику „**Стогодишњица Горског вијенца 1847—1947**“, Београд 1947, 76—82.

⁹⁹⁾ Љуб. Стојановић, *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, Београд 1924, 370.

ша, па иако су већ Вукове *Пословице* биле штампане новим правописом на Цетињу и биле разаслате претплатницима, Његош кратко одговара кнезу Милошу како би он задовољан био када би „сви Славеносрби учинили међу собом једно правило књигопечатања“, али разговоре о „правилима ортографическим“ оставља за згодну прилику када буде срећан да се лично види са кнезом Милошем.¹⁰⁰⁾

Његош се стално бринуо око штампарије, набављао боља и љепша слова, поручивао нове рамове за машину, тражио бољу смјесу за ваљке итд., а одредио је био и два младића да се уче уз штампара Руса. Један од тих младића био је син војводе Маркише Ђурашковића, Филип Ђурашковић, који је био и претплатник на Вукове *Пословице* 1836 године. Те године он је био само „словослагатељ“, а касније ће, по неким подацима, бити и управник штампарије.¹⁰¹⁾

1838 године, у мјесецу мају, посјетио је Његоша саксонски краљ Фридрих Август, коме је Његош показао и своју штампарију. Тада су у њој радила само два радника, од којих је један био „изгледа из Падове“, каже краљев пратилац Биазолето.¹⁰²⁾ Мора да је овај стручњак из Италије убрзо напустио Цетиње, а негдје у то вријеме умро је и Рус Петров, за кога Вук Врчевић каже да је на Цетињу „и кости оставио, после четврте године свог живовања“,¹⁰³⁾ па ће свакако због тога и штампарија углавном престати да ради током 1839 године, пошто је, као што сам већ напоменуо, *Преправа за Историју свијета* посљедња већа штампана ствар из Његошеве штампарије. Послије 1839 на Цетињу ће се штампати само формулари за пасоше („паспорти“) и неки ситнији прогласи и спискови, па је због тога, очигледно, Његош и морао своја већа дјела штампати ван Црне Горе: *Лучу микрокозма* и *Српско огледало* у Београду 1845, *Горски вијенац* у Бечу 1847 године, *Кула Ђуришића* и *Чардак Алексића* у Бечу 1850, *Лажног цара Шћепана Малог* у Трсту (штампан је у Загребу) 1851 године, док ће му велики спјев *Слободијада* остати у рукопису све до 1854 године, када је то Његошево дјело издао Љуба Ненадовић у Земуну. Но сигурно је штампарија и даље остала са свим потребним материјалом за обављање штампарских послова, пошто су и касније у њој штампане неке ситније ствари,¹⁰⁴⁾ а била је исправна и 1850 године, јер је те године Његош „радо

¹⁰⁰⁾ *Писма Петра II Петровића Његоша* у редакцији Д. Вуксана (Београд 1940, 232—233) и у редакцији М. Кићовића (Београд 1951, књ. I, 376—377).

¹⁰¹⁾ *Глас Црногорца* од 28 августа 1904.

¹⁰²⁾ *Историски записи* II, 233.

¹⁰³⁾ Вук Врчевић, *Живот Петра II Петровића Његоша — Чланци и прилози о српској књижевности прве половине XIX века*, Нови Сад 1914, 143.

¹⁰⁴⁾ П. А. Лавровъ, *Петръ II Петровичь Њѣгошъ...*, Москва 1887, 56—57; уш. и билежку 98 овога рада.

пристао“ да се његова штампарија пренесе у Дубровник, ако се буде остварио план на коме се тада радило између Цетиња и Београда, по коме је требало да се у Дубровнику издаје један лист за пропаганду о ослобођењу и уједињењу српског народа.¹⁰⁵⁾ Тај план је, међутим, тада Београд напустио, и када је изасланик Београда Матија Бан саопштио Његошу да мора „спремљени покрет у Турској обуставити до згодније прилике“, та га је вијест убила „као гром“. Требало му је неколико сати да се, и иначе тешко болестан и разочаран, смири, па је, сузних очију, Матији Бану казао и ове знамените ријечи: „Пријатељу мој, душа ми убија тијело. Не жалим што ћу умријети, али жалим што нијесам у моме животу нешто знаменито учинио. Тако је хтјела моја зла судбина, која ми је од почетка до краја ужасна била. . . Поздрави ми кнеза (Александра), Книћанина и Гарашанина, кажи им од моје стране да ће се Српство прије препородити дрском одважношћу, него ли претјераним обзирима на дипломатију. Сјети ме се гдјегод кад ме већ не буде и нека потомство бар дозна за наше намјере, кад му дјела не могах оставити.“¹⁰⁶⁾

Тек се била навршила година дана од овога момента, а Његоша већ није било међу живима. Његов млади наследник књаз Данило својски је настојао да што прије оствари ове велике Његошеве планове, па ће ускоро извазвати тешке и неравне борбе с надмоћном Турском Царевином, али ће одмах по својој доласку из Русије мислити и на цетињску штампарију, обећавајући Црногорцима још у јулу 1852 године не само отварање школе, већ и „да ће поновити штампарију и набавити нова слова и људе за тај посао.“¹⁰⁷⁾ То се јасно види и из писма Вука Врчевића Вуку Караџићу од 23 септембра/5 октобра 1852 године, којим га извјештава да се примио службе код књаза Данила на Цетињу, те ће му засад бити учитељ српског и италијанског језика, а истовремено ће бити „и директор књигопечатње, коју мисли обновити.“¹⁰⁸⁾ Књаз је са Врчевићем разговарао о штампарији и 8/20 септембра,¹⁰⁹⁾ а 22 октобра Врчевић моли Караџића у име књажево да се обавијести у Бечу „колико би се потрошило за нова слова Гражданска и Церковна?“ У даљем излагању Врчевић објашњава да би грађанска слова требала да су онаква као што су у Вуковим књигама или њима слична; црквена слова треба да послуже за штампање разних црквених књига („Часловце, Требнике, Псалтире, Литургије“), а тим словима мислили су да штампају и *букваре* за основне школе. Књаз је о овоме био донио коначну одлуку, јер Врчевић обећава послати Караџићу „тражену капару“ чим пошаље податке

¹⁰⁵⁾ Матија Бан, Три сусрета с Владиком Радом — Записи XX, 347.

¹⁰⁶⁾ Ibidem, 347—348.

¹⁰⁷⁾ Вук Караџић, Долазак књаза Данила у Црну Гору — Записи XXIII, 167.

¹⁰⁸⁾ Вукова преписка VI, 608.

¹⁰⁹⁾ Ibidem, 609.

за слова, а књаз је истовремено одобрио и тражену плату и предложене услове за једног „штампатура“, само моли Караџића да словослагача не ангажује све док буду уређени други послови око штампарије.¹¹⁰⁾ Караџић је закаснио са одговором, па га Врчевић поново моли о томе 17/29 децембра,¹¹¹⁾ али су ове планове књаза Данила о културном напретку своје земље баш тих дана омеле многобројне турске групе, које су са свих страна, под командом Омер-паше, напале Црну Гору. Није потребно овом приликом говорити о тим натчовјечанским напорима не само црногорских војника, већ свих црногорских становника,¹¹²⁾ већ је доволно истаћи како је првих дана мјесеца јануара 1853 године завладала у земљи таква оскудица у муницији, да је књаз Данило сва своја новчана средства употребио за куповање пушчане муниције и других најнужнијих војничких потреба, а када је и то нестало, онда је наредио да се за посљедње пушчане метке прелију слова и сав оловни материјал Његошове штампарије, о чијој је обнови тако својски радио и мислио само неколико дана раније. Ондашњи његов секретар и несуђени директор те исте штампарије, Вук Врчевић, хтио је да одврати књаза од те одлуке и нагласио му је да је „грехота“ преливати слова у фишке, нашто му је књаз Данило одговорио: „Знам ја то, Вуко, као и ти, али кад је мука добро није; нужда — вели ми — и закон измјењује. Ја сам слушао да су моји стари владике, кад су се с Турцима клали. јеванђеља златна и друге црковне књиге буцали и од њих фишке савијали у несташници карте, а камо ли нећу ја растопити штампарију. — Ако Црна Гора овога пута прекужи, опет ће она, ако Бог да, набавити љепшу и бољу штампарију, а ако је Турчин освоји, неће штампарија у Црну Гору никад. Па да ти и то речем: Волији сам да ми свијет рече и укори, зашто уништи онаку драгоценост, него да ми рекну: зашто мрцино упуштити Црну Гору, и настави: *Земан гради по котару куле, / Земан гради, земан разваљује*“. — „Ја умукнух, и у себи промислих: Боље ти, Вуко, бјеше мучати“ — искрено признаје Врчевић.¹¹³⁾

Истих дана када је причао Врчевићу о својим прецима владикама, који су у нужди од златних јеванђеља савијали фишке, морао је то исто да уради и књаз Данило, јер сам Врчевић шаље у новембру 1858 године Вуку Караџићу око тридесет оригинал-

¹¹⁰⁾ Ibidem, 610—611.

¹¹¹⁾ Ibidem, 612.

¹¹²⁾ Јатош Јовановић, Стварање црногорске државе и развој црногорске националности, Цетиње 1948, 245—254.

¹¹³⁾ Вук Врчевић, Одломци за историју Црне Горе — **Дубровник** за 1870, 124. — Није том приликом скинут и преливен и оловни кров Његошове **Биљарде**, како је наведено у чланку Митра Лазовића (Д. Вуксан, Преглед штампе у Црној Гори 1834—1934, Цетиње 1934, 166), већ је оловни кров с Његошевог дворца скинут тек 1874 године (Р. Драгићевић, Чланци о Његошу, Цетиње 1949, 145—147).

них докумената од средине XV вијека и касније, напомињући му за те драгоцене рукописе да их је скоро све „уграбио као на силу неким Црногорцима кад су Омер-пашине године фишке са-вијали. . . ”¹¹⁴⁾

Књаз Данило је, доиста, имао право, јер се Црна Гора и овом приликом спасла од турске војске и очувала своју слободу, па ће убрзо књаз Данило почети да брине и о обнови Његошеве штампарије. Првих година иза тешког рата са Омер-пашиним трупама морало се радити на лијечењу рана од рата, па се тада није могло мислити и на штампарију. Због тога Врчевић јавља Караџићу 5/17 априла 1853 да не може бити говора о грађанским и црквеним словима и штампару за Цетиње „доклен се поправе домаћи и много виши послови црногорски”,¹¹⁵⁾ али му 6 јуна исте године јавља да ће се на томе и око набавке „печатње” свакако радити у прољеће 1854 године.¹¹⁶⁾ Те године, међутим, књаз Данило успијева само да обнови рад цетињске основне школе, а због тешких прилика у земљи претворио је школу „у мали пансион” и одредио је 30 стипендија за најбоље ученике из свих крајева Црне Горе.¹¹⁷⁾ Са набавком штампарије теже је ишло, наравно, па се и његов *Законик* од 23 априла 1855 године морао штампати у Новом Саду.

Током рата 1852—53 године разорене су и попаљене многе цркве у пограничним крајевима, а истовремено су биле лишене и црквених утвари и богослужбених књига, па у марту 1856 моле са Цетиња „попечитеља просвјештенија” у Београду Стефана Марковића за одобрење да се у Црну Гору пошаље око 250 различитих црквених књига, које су у приложеном списку поименично наведене и које ће одмах бити уредно плаћене. „Граждански књига за поучавање младежи исто немамо и тешко ћемо и имати, тим више што је постојавша правитељств(ена) књигопечатња коначно пропала и материјал исте по крајњој нужди у посљедњем рату употребљен за зрна” — каже војвода Мирко (?) при крају акта.¹¹⁸⁾

Крајем 1857 године са Цетиња моле Правитељство српско и за једну малу штампарију, јер се увидјело како је тешко благовремено и у довољној количини набављати школске, црквене и друге књиге за потребе Црне Горе. Сигурно је и Аустрија, а не само Турска, онемогућавала такве набавке, јер је аустриска власт у Котору и Његошу задржавала и прегледавала чак и црквене

¹¹⁴⁾ Вукова преписка VI, 636—639 и 642.

¹¹⁵⁾ Ibidem, 613.

¹¹⁶⁾ Ibidem, 616—617.

¹¹⁷⁾ Нићифор Дучић, Књижевни радови књ. III, Београд 1893, 102; уш. Цетињска школа 1834—1934, Београд 1934, 91—93.

¹¹⁸⁾ Архивско одјељење Државног музеја на Цетињу — Сенатски и други списи; ушор. Записи XVII, 75—76.

књиге.¹¹⁹⁾ Концепт писма којим се тражи штампарија нема ни адресе, ни потписа, ни датума. „Необходимо је Правитељству ово-ме нуждна једна мала књигопечатња са једним ручним пресом, зато не пропуштам учтиво умолити В(аше) В(исокоблагородије) да би извољело Његовој Свјетлости поднијети ову молбу” — каже се у томе акту, док се у даљем његовом тексту моли Правитељство да би послало на Цетиње „једног искусног техникара, који би могао поучити неке Црно(горце) сумпор и салитру правити, које је најглавније и најнуждније у овој земљи и овоме народу”.¹²⁰⁾

Београдско Правитељство брзо се постарало да испуни молбу књаза Данила, па је послало Љубомира Ненадовића у Беч ради набавке штампарије. Он 13/25 фебруара 1858 г. пише књазу из Беча: „Штампарија је сва готова и ови(х) дана спаковаћемо је и спремити за Тријест... Ја овђе сада немам никаква важна посла — продужује Ненадовић — и може бити (ако зима попусти) после осам дана кренућу се у Београд, јер рад сам да се што пре повратим и да тамо штампарију сместимо”.¹²¹⁾ Мјесец дана касније (13 марта) Ненадовић пише књазу Данилу из Београда и моли га за обавјештење да ли је штампарија дошла, а ако је још у Котору да се одмах носи на Цетиње.¹²²⁾ Добивши тражени извјештај, Ненадовић 9 априла поново ургира за што брже одношење штампарије из Котора, али сада даје и објашњење за то ургирање, јер се боји „да не би когод интригирао да се (штампарија) заустави у Котору”. Ненадовић даље јавља да је био нашао и једног доброг момка који „зна и да слаже слова и да штампа”, коме би требало израдити одобрење да остане дуже времена у Црној Гори, но „сада су други попечитељи, па им је све непознато, али засад нису ради ништа ни да говоре, акамоли да раде, што би Турцима и издалека противно било, а тако је сада и књаз” — завршава Ненадовић,¹²³⁾ мислећи на промјену владе у Београду последије познате Етем-пашине мисије у почетку 1858 године.

Тада је, по свој прилици, набављена само нека мала штампарска машина, а штампарски материјал је повремено долазио током друге половине 1858 године, што се види из дјелимично очуваних рачуна црногорског повјереника у Котору Стефана Бјеладновића. Он је, наиме, 9 октобра 1858 године платио 13,10 фиорина за магацинирање у Котору, паковање и пренос „пет кашуна штампарије и једну плочу,”¹²⁴⁾ 2 децембра исплатио је радни-

¹¹⁹⁾ Писма Петра II... у ред. Д. Вуксана 93—94, а у ред. М. Кићовића I, 194.

¹²⁰⁾ Архивско одјељење Држ. музеја, фасцикула за 1858 г.

¹²¹⁾ Записи I 368 (у објављеном тексту има неколико штампарских грешака, које су исправљене према оригиналном писму).

¹²²⁾ Записи, II, 54.

¹²³⁾ Ibidem, 114—115.

¹²⁴⁾ Архивско одјељење Државног музеја — Сенатски и други списи (акт од 28 октобра 1858).

цима у Котору 1,20 фиорина за паковање једног ормара „од штампарије те је био изостао за понијет га на Цетиње,” а 16 децембра плаћа 63,54 фиорина за превоз и пренос „два кашуна слова за штампарију и један барилот мастила за исту”.¹²⁵⁾ Сигурно је да тада набављена машина није била довољне величине или доброг квалитета, јер 26 априла 1860 године претсједник Црногорског сената, војвода Мирко Петровић, моли да се што прије пошаље нека друга машина („прес”). На писмо војводе Мирка одговорио је књажевски претставник и попечитељ (министар) иностраних дјела Цветко Рајовић тек 22 септембра овим писмом: „У одговору на Ваше поштовано писмо од 26 априла ове год. Бр. 115 имам част, Господине Предсједатељу, јавити Вам, да ће се прес за књигопечатњу скоро послати из Беча, а што се досад исти није послати могао, томе су спољашње сметње биле узрок. . .”¹²⁶⁾ Мислим да је за ове „спољашње сметње” везан један акт руског министра иностраних дјела кнеза Горчакова упућен још 10 децембра 1857 године руском генералном консулу у Дубровнику. „Наш генерални консул у Београду обавијестио је Министарство иностраних дјела — пише Горчаков — да се у низу разних налога које је издао књаз Данило своме ађутанту Влаховићу приликом његовог одласка за Србију налази и налог за извршење уређења штампарије на Цетињу, у којој би се издавао лист, који би имао циљ да шири неповољна мишљења о Русији. (За издавање тога листа позван је у Црну Гору Љубомир Ненадовић. Господар император благоизволио је изјавити жељу, да намјера књаза Данила не би била испуњена. Ненадовић је познат Министарству по добрим странама и увијек се одликовао својом оданошћу Русији, па Вам, на основу тога, неће бити тешко да га својим утицајем убиједите како би отклонио црногорског књаза од остварења своје намјере. Министарство не сумња да ћете употребити сва средства која Вам стоје на расположењу да испуните вољу његовог императорског величанства” — завршава Горчаков.^{126а)}

Вјероватно је да је обећање министра Рајовића извршено крајем 1860 или почетком 1861 године,¹²⁷⁾ али је ипак карактеристично да се све до 1864 године није у тој обновљеној штампарији штампала ниједна већа ствар. Поред штампања пасоша и разних формулара, у раздобљу од 1858 до 1864 године штампане су у њој само двије брошуре (*Рватбаша црногорски Љубе Ненадовића* 1859 и *Похвална ријеч. . .* Нићифора Дучића 1862), док ће 1864

¹²⁵⁾ Ibidem, (акт од 26 децембра 1858).

¹²⁶⁾ Ibidem, (акт од 22 септембра 1860).

^{126а)} Ibidem.

¹²⁷⁾ Нићифор Дучић каже да је књаз Данило опет набавио „штампарију 1860 г., добивши је бесплатно од српске владе“ (*Књижевни радови* III, 103), а Властимир Будимовић наводи да је Српска државна штампарија покљонила Цетињској штампарији 1860 г. „једну машину најновијег типа“ (*Историја српских штампарија*, 89).

бити штампан *Јуначки споменик* војводе Мирка Петровића и Сундечићев календар *Орлић* за 1865 годину, па ће се издавање *Орлића* наставити и наредних година. Те, 1864, године штампарија је већ могла да обавља и веће штампарске послове, а како се види из једног архивског документа од 14 јуна те године, она је тада имала и једнога сталног књиговесца.¹²⁸⁾ Иако је обновљена штампарија, она није могла бити искоришћена за главну сврху, наиме за штампање школских и црквених књига, те ће се и даље оне набављати из Србије, а у нужди и из Аустрије. Тако су, на примјер, 20 септембра 1862 године писали са Цетиња министру Гарашанину да се ове године јавило много ђака за основне школе, па га моле за одобрење да се из београдске штампарије пошаљу најпотребније књиге по приложеном списку, што је убрзо одобрено и већ 15 октобра Гарашанин јавља да су послати пет сандука тражених књига.¹²⁹⁾ Но, поред све муке и сиротиње, са Цетиња су шиљане разне школске књиге и ван Црне Горе, јер 22 октобра 1864 г. црногорски консул из Скадра Јован Вацлик моли књаза Николу да одобри шиљање најпотребнијих школских књига у Васојевиће, које је био обећао још за вријеме свога бављења под Острогом, јер су код њега за њих дошли учитељ из Велике и бивши перјаник Радун Вукашпинов. Ако таквих књига нестане за црногорске школе, ми ћемо их набавити из Србије или из Аустрије, а они их не могу никако набавити, каже Вацлик на крају свога писма.¹³⁰⁾

Отада па до херцеговачког устанка 1875 године било је мало времена да се може развити рад у Цетињској штампарији, а рат 1876 до 1878 још мање је могао бити погодан за њен рад, па чак ни *Глас Црногорца* није могао излазити од 21 септембра 1877 до 6 јануара 1879 године. Послије свршеног рата настаје један мало дужи период мира, што је за Црну Гору било први пут од давних времена, те се тада поклања довољна пажња и штампарији на Цетињу.

У томе периоду настаје и живља научна и књижевна дјелатност на Цетињу и у Црној Гори, чему је много допринијела Цетињска читаоница са својим вриједним и културним члановима, основана још 1868 године. 1883 године један дио њених чланова оснива Добровољно позоришно друштво Цетињске читаонице, а када су његови чланови почели припремати књажеву *Балканску царицу* он им је обећао „на прољеће подићи велику зграду, у којој ће бити Позориште, Музеј и Читаоница”, па је истовремено овластио друштвеног претсједника Јована Павловића да одмах поручи „једну добру штампарију”, коју ће књаз платити и поклонити Друштву Цетињске читаонице да би могло издавати

¹²⁸⁾ Архивско одјељење Државног музеја — Сенатски и други списи.

¹²⁹⁾ Ibidem.

¹³⁰⁾ Ibidem.

један књижевни часопис. То све обећавам вам — рекао је књаз Никола претсједнику и члановима Читаонице — „јер ја сам вазда вјеровоа да је перо силније него мач...“¹⁸¹⁾

Набавка штампарије извршена је врло брзо и она је брзо и оспособљена за рад, јер на 24-том броју новог књижевног листа *Црногорка*, који носи датум 26 јула 1884 године, стоји да је рађен „у штампарији Читаонице Цетињске“. Набавку те штампарије биљежи и *Глас Црногорца* од 29 јула 1884 године, наглашавајући да је то „друга штампарија у Црној Гори“ и да су јој слова „са свијем модерног укуса и фино резана“. У њој је штампан и Сундечићев „Орлић“ за 1885 годину.

Штампарија Цетињске читаонице самостално је радила и током 1885 године, јер су те године у њој штампани часописи *Црногорка* и *Зета*, а сигурно се већ током 1886 године припојила Државној штампарији, пошто није могла постојати само ради штампанања једнога или два цетињска часописа.

1886 године постављен је Јован Павловић за управника Министарства просвјете, а убрзо за првог министра просвјете и црквених послова у Црној Гори, са кога је положија извршио „реорганизацију цијеле просвјетне струке“. Он је и Државној штампарији на Цетињу посветио довољну пажњу, па у марту 1891 године тражи од Државног савјета стављање Државне штампарије под управу Министарства просвјете, плаћање свих штампарских послова по прописаној тарифи ма ко их поручивао, уношење свих прихода од тих послова у државну касу, која ће истовремено подмиривати све издатке ове Штампарије. То су одобрили и књаз Никола и Државни савјет, па 23 марта Павловић даје управнику Штампарије опширно упутство о раду, којим, између осталог, овлашћује управника да није дужан извршити налог ниједне државне власти „у ствари, која се тиче Државне штампарије... док Вам се из овога Министарства не нареди“, а ако узме какав посао без претходног одобрења Министарства, биће кажњен глобом од 100 фиорина. Још су два строга Павловићева прописа у овом упутству, а наиме да ће управник бити кажњен глобом од 100 фиорина ако некоме преда „израђени посао без наплате“ и још ће се тај рад наплатити од управникове плате, а ако, пак, нешто изради без одобрења и то наплати а не уведе у списак прихода, „бићете за први пут, осим наплате за израђени посао, кажњени глобом од 200 фиорина а (устриске) вр(едности), а у поновљеном случају отпустићете се из службе“. Четири дана касније (27 марта) Павловић издаје Правила за раднике у Књажевско Црногорској штампарији, која имају 40 параграфа. Правилима је одређено радно вријеме од 8 часова, а био је обавезан и прековремени рад у нужди, али се он није плаћао, већ су радници наредних дана добијали онолико сати одмора, колико су провели на прековременом

¹⁸¹⁾ Сјимо Матавуљ, *Биљешке једног писца*, Београд 1939, 209—210.

раду. Прописи су строги о вођењу бриге о машинама и алату, управнику се наређује да са радницима мора поступати „вазда озбиљно и уљудно”, „радници су дужни међу собом пазити се као браћа, а с ученицима поступати као са својом млађом браћом и у свему их упућивати и настављати”, радницима је било најстроже забрањено казивање „какви су рукописи и од кога предати у штампарију и шта ће и од кога изаћи из штампарије”, а нико, сем лично министар просвјете, није смио „завиравати у рукописе” који су предати штампарији нити прегледати штампарске послове „који још нијесу изашли из штампе”. Од других прописа нарочито треба подвући оне који говоре о отказу службе, јер се унапријед морао саопштити отказ радницима за мјесец дана, а машинистима за шест недјеља, па било да се отпуштају због тога што нема посла, или због своје слабе способности. Исто тако су радници морали отказ саопштити управнику мјесец дана раније, а машинисти 6 недјеља раније. Павловић није пропустио да предвиди ни случајеве када се радници или машинисти морају отпустити „због неваљалства”, па се у таквим случајевима отказ даје одмах, без икаквог рока. Ученици за штампарску струку радили су бесплатно само првих шест мјесеци, а даље им се учење плаћало (за прве двије године по 5, а за друге двије године по 10 фиорина мјесечно), па је било прописано и то, да их ни управник штампарије, ни радници не смију „употребљавати на своје приватне послове”.¹³²⁾

Ови Павловићеви прописи били су основа даљег реда и модерног уређења Државне штампарије на Цетињу, а како се постепено развијају разни штампарски послови, то се првих година овога вијека наметала потреба набавке још једне штампарије. То је урађено 1906 године, када је Министарство војно купило нову штампарију за израду разних војних закона и уредаба и штампане разних формулара и расписа за војне потребе. Но она је у слободно вријеме радила и приватне послове, као што је, на примјер, 1909 године штампала *Пољопривредни календар* за 1910 годину, а током 1912 године она штампа и *Домаћи лист*, који је био лист „за поуку, просвјету, привреду и друштвени живот”. Штампарија Министарства војног или Војна штампарија имала је чак и своје литографско одјељење, које је радило разне географске и топографске карте прије и током Првог свјетског рата. 1911 године у Војној штампарији били су само фактор, четири слагача и један машиниста¹³³⁾ а из буџета за 1914 годину види се да је имала: фактора, једног машинисту и по неколико слагача, литографа и књиговесца.

Непосредно прије балканских ратова Државна штампарија имала је, пак, „једну малу и две велике машине за штампане, са

¹³²⁾ **Просвјета** за март-април 1891, 49—54.

¹³³⁾ Вл. Будимовић, Нав. дјело, 90.

доста великим бројем разноврсних слова, а тада су у њој радили: управник, фактор, подфактор, 12 слагача и 2 машиниста".¹³⁴⁾ Један мјеродавни стручњак за штампарске послове наглашава, да је Државна штампарија на Цетињу почетком друге деценије овога вијека поклањала велику пажњу „на техничку страну израде. . . и сме се слободно рећи да штампарска израда у њој ни мало не заостаје од штампарске израде у Срп(ској) Држ(авној) Штампарији".¹³⁵⁾ Мјеродавни су јој и тада и касније поклањали довољну пажњу, што се види и из буџета за 1914 годину, јер јој је тим буџетом била одобрена сума од 10.000 перпера „за набавку машинерије и слова“, а то је била онда доста велика сума, тим прије када се имају на уму до максимума истрошена финансиска средства државне касе током тек завршених балканских ратова.

У ово вријеме Цетиње је имало и једну приватну штампарију. Она је била власништво цетињског хотелијера Антона Рајнвајна, а у њој су се штампали и били су њено власништво током Првог свјетског рата издаване *Дневне новости* и *Дневни лист*, први листови који су у Црној Гори излазили свакога дана, од којих неки бројеви по два, а неки чак и по три пута дневно.¹³⁶⁾

Од мјеста у унутрашњости Никшић је први набавио штампарију, и то крајем XIX вијека. У њој је штампан 1898—1899 године лист *Невесиње*, па затим *Оногшт* (1899—1903?), *Народна мисао* (1906—1907), *Трговачки лист* (1907) и *Земљорадник* (1907). Пошто је лист *Народна мисао* био опозициони, два пута је током 1907 године организован напад на штампарију, а поред тога и цензура је често ометала уредно излагање тога листа. Посљедњи број *Народне мисли* изашао је 7 септембра 1907 године. Два дана касније, 9 септембра, извршен је напад на штампарију и она је сигурно онеспособљена за даљи рад, јер у депеши секретара Обласне управе из Никшића министру унутрашњих дјела стоји: „Јутрос око 6 сати баталеон вражегрмски демонстративно разурили штампарију у Никшићу“, а у другој депеши јавља да око 400 Вражегрмаца „рано јутрос јурну гомилом на штампарију и испретурају је“.¹³⁷⁾ Да штампарија даље није могла радити може се закључити и по томе, што се никшићки календари *Захумље* за 1908 и 1909 годину штампају у Дубровнику.

¹³⁴⁾ Ibidem, 89.

¹³⁵⁾ Ibidem, 89.

¹³⁶⁾ Д. Вуксан, Преглед штампе. . . , 57—58.

¹³⁷⁾ Државни архив на Цетињу (акти Мин. унутрашњих дјела). — Вл. Будимовић, (сп. дјело, 90) погрешно пише да је штампарија у Никшићу 1908 и тек „обновљена“, док је она још 1907 год. уништена.

Штампарија у Подгорици носила је назив Акционерска подгоричка штампарија „Војвода Божидар Вуковић”, а почела је рад у јануару 1907 године. Она је издавала од 24 јануара лист *Слободна ријеч*, а пошто је овај лист био стварно „потајни полузванични лист”¹³⁸⁾ вјероватно је да је штампарија углавном била изузета из Државне штампарије на Цетињу, јер чак и у своме посљедњем броју од 21 новембра Управа Штампарије посљедњи пут позива акционере који су заостали „са својим недјелним уложима” да то што прије ураде, иначе ће им се дуг наплатити судским путем. Убрзо послје покретања листа дошло је до сукоба између главног уредника Борислава Минића и Редакционог одбора, те је ванредна скупштина акционара, одржана 15 априла, дала пуну власт уреднику Минићу а укинула Редакциони одбор. Минић је изјавио да он жели да се строго придржава програма, али га је у томе спречавао Редакциони одбор. те се тако „лист удаљио од програма”. Кратко вријеме послје престанка излажења никшићке *Народне мисли* престала је да излази и подгоричка *Слободна ријеч*, а пошто се подгорички календари *Зета* за године 1908, 1909, 1910 и 1911 штампају у Дубровнику, за годину 1912 у Котору, а за године 1913 и 1914 на Цетињу, сасвим је сигурно да ове „акционерске штампарије” послје 1907 године није било у Подгорици.

Из података које сам имао у рукама не види се, да је почетком Првог свјетског рата било иједне штампарије способне за рад по унутрашњости Црне Горе. Ове на Цетињу, међутим, пропадале су заједно са губитком народне слободе, па су опет обнављане заједно са народним ослобођењем. То је било са Црнојевића штампаријом, то је било са Његошевом штампаријом, то се, ево, догодило и са штампаријама из времена књаза Данила и краља Николе. Чим су аустриске трупе окупирале Цетиње почетком 1916 године, оне су одмах почеле своју „културну” мисију: за оно вријеме модерне и добро уређене цетињске штампарије одмах су узеле и сва ћирилска слова прелиле у латинска, да би преко својих окупаторских *Cetinjskih novina* могли обећавати „срећу и благостање” поробљеном народу. Када су видјели да се примичу задњи дани њихове војничке моћи, онда су покупили и однијели све што су нашли у згради *Зетског дома*, гдје је била не само велика библиотека од око 10.000 драгоцених и ријетких књига и

¹³⁸⁾ Д. Вуксан, Преглед штампе... , 53.

Прилози уз чланак Риста Ј. Драгићевића
„Црногорске штампарије (1493—1918)“

Предговор Црнојевићевог *Октоиха првогласника*
(Библиотека Државног музеја на Цетињу)

грѣхъ раднѣ нашнхъ постыже пскоуцнхъ пѣсѣ исмаи
 льтѣска жєсазна палнца . оубѣ простото бѣю
 щн , нѣ оубнєлющн . и прѣдоше ѣзичн вѣдо
 стоаннє бжїє . цркви оаздрощнше , Вѣдєвѣ
 дзѣ вѣдѣ бгѣ блгѣ кернн нѣгомѣ хрѣннмн коєвода
 хєтн гнѣ гюргѣ црєпоєвнхѣ оумалнннє стнхѣ
 кннн гѣ рѣснщєннѣмѣ нрѣздрѣннѣмѣ лгдрєнскнхѣ
 уєдѣ . вѣдѣсєновѣхѣ спєшєннѣмѣ стго дѣа .
 нѣстѣвнхѣ фѣрмн пнннхѣжє вѣдѣннѣмѣ лѣтѣ шѣсн
 мѣ улкомѣ сѣрѣшнтн шѣтѣнхѣ . ѿ . ѿ . го
 рѣсѣа . Вѣслѣбѣсѣлѣ бгѣовн пѣжѣ оукрєпѣлѣшѣ
 моу . / трѣуднѣжєсє шѣсѣмѣ нрѣоуко дѣлѣсѣкѣ оѣє ,
 смѣрєннн сщєннвнхѣ мнѣхѣ мѣкарїє шѣурѣннхѣ гѣ
 рн . Пѣвѣснєннѣмѣ гнѣамн гюргѣ црєпоєкнхѣ ,
 прнѣхѣсє шѣсщєннѣмѣ лрхїє пнскоупѣ зѣтѣскомѣ
 мѣтѣ ополнѣтѣ кѣрѣ вѣлѣуѣлѣ . / нѣтѣмѣжє ошѣрцѣ
 мѣ нко шѣсщєннѣмѣ сѣвѣзрѣстннѣмѣ нко брѣтїамѣ
 юннѣтѣсѣмѣ нко уєдомѣ улѣтѣоуцннѣмѣ нѣлѣн
 поїощн
 мѣ нѣлѣн прѣтпскоуїощннѣмѣ , мѣлюсє нко лѣтнѣмѣ
 кѣсѣлѣсє лѣцѣ нєрѣоукою нѣ ѣзичнѣмѣ , лїѣбкѣ рѣднѣ
 жѣ нспрѣвлѣтн , нннѣсѣ оуѣрѣднѣ трѣоуднѣшѣхѣсє
 ошѣсѣмѣ кѣсѣлѣтн . дѣнѣвѣ оуѣлоуунтѣ , шѣсщєннѣ
 дѣлѣтѣоко ѣжє кнѣзрѣлѣю блѣскѣщнѣтѣ блѣскѣнн . нѣкѣлѣ
 нѣоуцнѣтѣ прѣкѣлѣтн . и прѣдѣтѣ блѣскѣнн шѣсщєннѣ
 мо
 ѣго нѣсѣлѣдоуунтѣ оуѣготѣовѣнѣнѣмѣ вѣмѣ црѣствннѣ .
 Вѣннѣмѣжє дѣжнѣтѣсѣтѣвоуунтѣмѣ шѣсщєннѣмѣ оѣлѣдѣннѣ шѣсщєннѣ
 шѣсщєннѣмѣ шѣсщєннѣмѣ шѣсщєннѣмѣ . Сѣвѣрѣшншѣсє сѣє кнннн шѣсщєннѣ
 Вѣлѣтѣо . жѣ . лѣшѣрѣждѣстѣлѣжѣлѣ . тнѣсѣоуцѣ вѣсѣ .
 крѣтѣ сѣлнцѣ , ѣ . лѣоуунн , ѿ . ннѣдѣкѣтїѣшнѣ , лѣ . оѣлѣсє
 лїѣбнѣ , ѣ . шѣлѣкѣтн . лѣ . кнннѣ зѣлѣтѣо уѣкѣсѣлѣ , ѣ .
 мѣсѣцѣ . гннѣлѣрѣ , ѿ . дннѣ .

Поговор Црнојевићевог Октоиха првогласника
 (Библиотека Државног музеја на Цетињу)

Прва страна Црнојевићевог *Октоиха петогласника*
(Музеј Српске патријаршије у Београду)

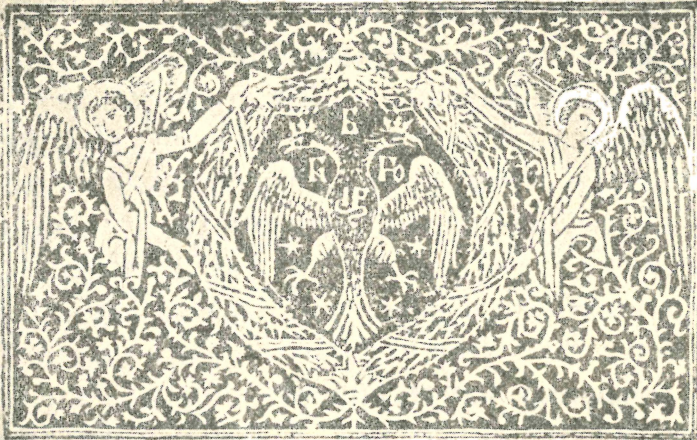
Илустрација Црнојевићевог *Октоиха петогласника*
(Музеј Српске патријаршије у Београду)

Илустрација Црнојевићевог Октоиха петогласника
(Музеј Српске патријаршије у Београду)

Илустрација Црнојевићевог *Октоиха петогласника*
(Музеј Српске патријаршије у Београду)

ГВАНСЛОВІЄНОВАЗКАК

СІСТАВАНЬ БИСТЬ УЛАНЬ

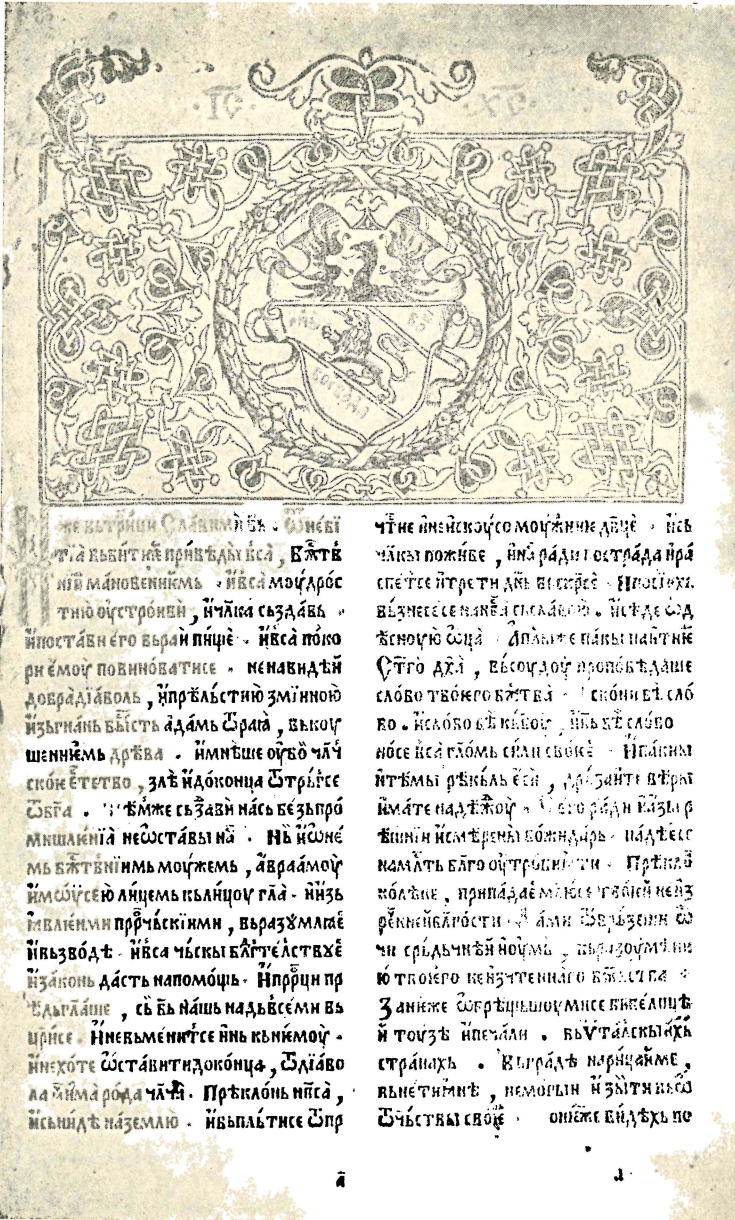

АУЕНШОУ ДВІОУ ЦРСТОВА
 ТИ ПОСАДУАТ . НЗКОАШВ
 СТХ ПЛЕМЭНЬ ІСАІКВ ,
 ПО, О . МОУЖ . АШПЛЕМЭ
 НЕ АЕКНТІСКА , Д . НЖЕ НА
 УННАХОУ ПЕСНИ . БТХОУ
 ЖЕСІ , АСАФ . ІМАНЬ .
 ЕДАМЬ . ПІДНОУМЬ . НКІЖДОИХ ІМТ
 ШЕ ССОБОУ , ПО, ОН . МОУЖА . НЖЕ ІМЬ ШПТ
 ВАХОУ . СЕЖЕ БШЕ ШКРАЗЬ СЬМОТРЕНІА ЕН
 ВШАГО ПОЖДЕ . ЕГДАКО СДТЛОВАХОУ
 СТАБНЬ ШІДІНО ГААСНЬ , Ш, ОБ . МОУЖ .

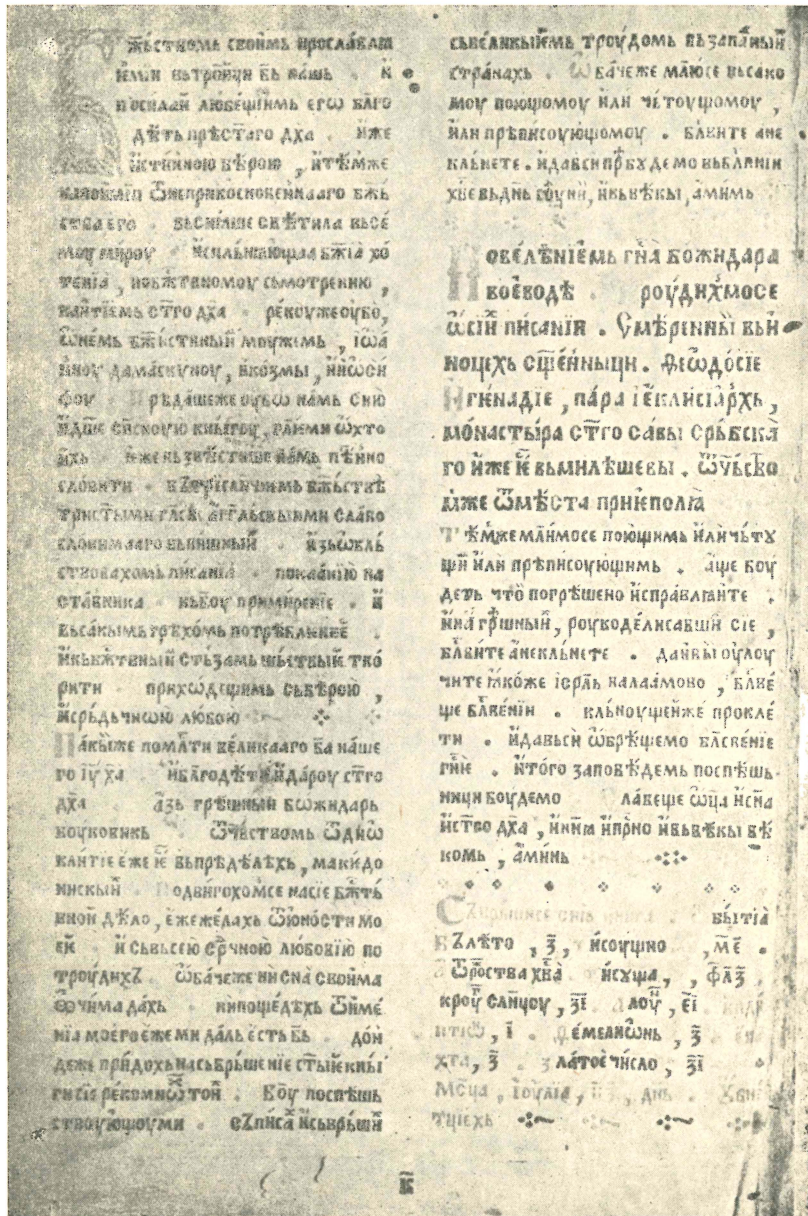
ТѢМЖЕ ВЪДНН БЛГОУСѢНВЛГО Н ХѠ ЛЮБИ
 ВЛГО , Н БГѠМЪ ХРАНИМАЛО ГНѠМИ
 ГІОРГИ ЦРНОЕВНИКИ , Н ПОВЕЛѢНІЕМЪ ЕГѠ .
АЗЪ СМЕРѢНННН Н СЦЕНННН МННХЪ МАКАРІЕ
 ШУРЪНІЕ ГОРЫ . СЪПИСАХЪ СІЕ КНІУРН . ПРН
 ВЪ СЕ ШСЦЕНННШМЪ МНТРОПОЛНТЕ ЗЕТСКЕ
 МЪ КУРЪ , ВАРУЛЕ : **У**ѢМЖЕ СТАРЦЕМЪ
 ІАКОШЦЕМЪ , СЪВЪЗРАСТННМЪ ІАКОБРАТІАМЪ ,
 ІОНШТАМЪ ІАКО ЧЕДОМЪ , УЪТОУЩНМЪ ІАН
 ПОЮЩНМЪ ІАН ПРЪПНСОУЮЩНМЪ , МЛІОСЕ
 Н КОЛѢНШМЪ КАСАЮСЕ АЩЕ ПЕРОУКОЮ НЪ ІЗЫ
 КОМЪ , ЛЮБВЕ РАДН ХВЕ НСПРАВАНТИ , Н ПАСЪ
 ОУСРЪДНО ТРОУДНВШНХСЕ ШСЕМЪ БЛСВЛ
 ТН . ДАНВН ОУЛОУЧНТЕ , ШНОН ВАЛААМОВО
 ЕЖЕ КЪ ІАКОШЮ . БЛСВЕЩЕНТЕ БЛСВЕНН ВЪ
 ІАКАНОУЩЕНТЕ ПРОКЛЕТН . . Н ПРНДТЕ
 БЛСВЕНН ШЦА МОЕГО , НАСЛѢДОУНТЕ ОУГ
 ТОВАШНОН ВАМЪ ЦРѢТВНН . ВЪННМЖЕ ДА
 ЖНТЕЛСТВОУНЕМЪ ШКОН СЛАВЕЩЕ ШЦА Н СНА
 Н СТГО ДХА . Н МНН Н ПРНСНО Н ВЪВЪКН ВЪ
 ВЪКШМЪ , А МННЪ
СВЪРЪШНШЕСЕ СІЕ КНІГЫ ШЕВІТІА . ВЪ
 ГАЛТО ЗГ . А ШРШЖДШТВА ДВѠ
 ТНСОУЩА , ШДѢ . КРОУГЪ СЛНЦОУ , Г . ЛОУ
 НЫ , ДІ . ЗЛАТОЕ ЧЫСЛО , ДІ . НМДНАТ
 ШМЪ , ДІ . ШЕМЕЛІШНЪ , Д . ШПЛАТА , Г .
 Ш СЦА . С . КТЕМВРІА , КВ , ДНЪ . НАШѢТННЮ
 МГ

бѣга вожді дара, нзложнѣшаго тн парн
 сіе. Аписавшаго блвнте а не каьнете.
 да нвн оулучнте. Прѣ блвннѣ ѡца
 мое, на слѣдхнте оуготова нное вамь
 црѣтвїе. Егоже вхдн всѣ намь оулучн
 тн. Славецѣ ѡца н сн а н сѣт год хѣ.
 н нннн прно н ввѣкн вѣкѡ ѡмнн з ❖ ❖

Взврѣшнше се сіе бѣтвннѣ кннгы
 логїе. вхннже приложнхѡ; ѡнх
 стѣ, н вхзглннїа вѣрнїа, ноу трнїа.
 мтвннжѣ лннїе, н разлнчнїе на потрѣх.
 еѡлїа стрннжѣ, н вхскрнн. ннплн,
 іеѡлїа. прнзнннкѡ гпоскнн, н нарочн
 тннмь стѣмь. ѡмѣца сѣ, домѣца
 ѡвгхста. ннплн іеѡлїа, вѣлнкнѣ,
 м, це. Сїе свврѣшнсе. ѡзлѣ, зкн.
 ѡрѡжствѣ хѣа, ѡфѡї. крѡг снцх,
 кн. ѡлхнн, зї. нндкнтрїѡ, ѡ. епѡхѣа,
 ѡ. мѣца іѡлїа, з, днѣ. оубнѣцїе ❖ ❖

Предговор Божидаровог Октоиха петогласника из 1537 г.
 (Музеј Срба у Хрватској у Загребу)

Поговор Божидаровог Октоиха петогласника из 1537 г.
(Музеј Срба у Хрватској у Загребу)

Иллюстрација у боји Божидаровог Октоиха петогласника
 из 1537 године на пергаменту
 (Ризница манастира Крке у Далмацији)

трудоушихъ се ѿ себѣ бланте, аникаиште . аликѣ оуасучите, оуасашата
страшнаго инаице мѣрнаго оуде гасъ . иже рѣтъ нѣсудеиному стоесцимъ .
Принте бланени ѿца моего, инасаждоуите оуготоланной камъ црѣте ѿ
ложина мироу . **Н** же воудн въ себѣ намѣ полоучити, багодѣтнѣ ичавѣко
любимъ га нашого тѣха . сѣннмже ѿцоу въкоупѣ сътѣмъ дѣшмъ .
Слава дръжава . чьсть ипокланяте . Ннм иприсно ивъѣкы вѣкомъ ,
аминь .

Т оудже четиремъ чюбствима быти, стѣнми ивѣанкѣи въсакнѣскимъ
патриарси . **В** хкоистантннѣ градоу, новомъ рнмоу, прѣстола ѿвѣдрѣже
цоу ивѣанкнскому патриархоу, кѣрь іереміе . **В** хкоистантннѣже, кѣрь
іоанкѣмъ, папа ипатриархъ . **В** хкоистантннѣже влчествуюцоу пѣлнкому па
триархоу, кѣрь михайлоу . **І** ерлнмскнмъже прѣстола стѣннѣстѣвкуюцоу,
кѣрь кирманѣоу патриархоу .

Іа кожево пазнающе пьлоучяне мѣрсуцѣи ѿбоу рѣкаемн, желаютъ прнйтн въ
прнстаннще блго ѿтншно . снче ипншоушеи, желаютъ постнпнортн въко
нъчѣ пишмѣ кннн . **С**ѣ нмѣ багодѣтнѣ хѣвоу достнгохомъ . тѣво
ѣсть зачѣло ивѣанкннтель нѣсакѣоу дѣлоу влгомоу . имоу же
слава вѣвѣкы, аминь .

Почесе писать сіа стѣла ивѣанкѣстѣннѣ кннн ,
мѣца юннѣ , аї , днѣ . дѣвръннсе ,
мѣца гѣноуарнѣ , дї , днѣ . **С**лѣ
тѣчѣхъ . **П**рнвѣанкѣоу
доузоу андрѣю грнтн .

начѣлствкую
цоу еро въ
врѣме

С хрѣстѣ сіа стѣла ивѣанкѣстѣннѣ кннн , гаѣмѣ бѣхоу нннѣ . ѿвѣннѣ
кѣвѣтѣ , хмѣ . **Д** ѣвоу стѣннѣ дѣлѣ , ѡфѣннѣ . **В** соу сѣноу , нн
дѣлоу , вї . ичавѣтѣ . хї . ѡснованнѣ , вѣннѣ , **З** лѣтѣннѣ чнсло , дї .
кѣвѣтѣ , а . мѣца , гѣноуарнѣ , дї , днѣ . **О**уѣннѣтѣчѣхъ .

Поговор Вожидаровог Празничког минеја из 1538 г.
(Библиотека Матице српске у Новом Саду)

Из Псалтира Виценца Вуковића из 1546 г.
 (Ризница манастира Свете Тројице код Пљеваља)

Грб Божидара и Виценца Вуковића из Псалтира штампаног 1546 г.
(Ризница манастира Свете Тројице код Пљеваља)

часописа, већ и богата музејска збирка, а онда су запалили зграду, да заметну траг свога варварства и пљачке. Исто су урадили и са цетињском штампаријом, јер приликом напуштања Цетиња окупаторске власти односе све вредније ствари из Државне штампарије на Цетињу. „Чак су демонтиране и машине, и однесене у Котор. Срећом непријатељ није их могао носити, јер је морао журно одступати. Маchine су, последије неколико мјесеци, пронашли у Котору бивши радници штампарије и пренијели их на Цетиње, и с нешто мало материјала, што је било остало Аустријанцима, отпочели рад на своју руку”.¹⁸⁹⁾

Ристо Ј. Драгићевић

¹⁸⁹⁾ Митар Лазовић, О развоју штампе и стогодишњици наше штампарије — **Преглед штампе**. . . Д. Вуксана, 167.

На молбу потписанота послало је више научних институција и управе манастира Крке и Свете Тројице код Пљеваља фотокопије из разних књига старих српских штампарија за Библиотеку Државног музеја на Цетињу. Томе позиву се радо одазвала и Академија наука у Бучурешту, која је послала неколико фотокопија из старих румунских ћириличких књига, па руководиоцима тих установа и овим путем најтоплије захваљујем и у име Управе Државног музеја и у своје име. Неколико примљених фотокопија објављујем уз овај чланак, а код сваке је означено гдје се налази оригинал књиге из које је објављена фотокопија. Фотокопије Црнојевићевог **Октоиха петогласника** и **Псалтира** израђене су добротом Народне библиотеке у Београду и Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије, а оне из манастира Свете Тројице љубазношћу Управе Завичајног музеја у Пљевљима. Друге фотокопије израдиле су саме институције у којима се чувају наше старе књиге.